

Schlajme

Írta Shlomo Graber

Magyarországból Auschwitz-Birkenaun, Fünfteichenen és Görlitzen keresztül Izraelbe.

Egy zsidó család története 1859-2001

A héber nyelvű eredeti szöveget német nyelvre **Ruth Achlama** fordította.

Magyarra fordította. **Andai Marcel**

Címkép: Shlomo Graber rajza; hátlap: Shlomo Graber 2002 (Myrtha Hunziker felvétele)

1942-2002: 60 év telt el a tömeges kiirtás kezdete óta Auswitz -Birkenauban és a tömeggyilkosság más helyszínén.

Ötéves koromban elhagytam Majdankát

Graber Shlomo előszava

Mintha csak tegnap történt volna

1983 júniusában meginterjúvolt egy újságíró, Menachem Michelson az *Yedioth Achronot* héber nyelvű napilaptól, a koncentrációs táborokban eltöltött időmmel kapcsolatban. Az interjú során az újságíró feltette a kérdést, hogy miért nem írtam le eddig a Shoah (*Holokauszt*) alatti élményeimet. Fontosnak találná, mondta, írni róluk, mielőtt teljesen feledésbe merülnének.

Ennek a feladatnak eleget tettem. Elhatároztam, hogy leírom életem történetét, kezdve gyerekkoromtól egy többnyire zsidó lakosságú kisközségben. Csak többéves kutatómunka után sikerült családom történetét a Holokauszt kezdetéig többé-kevésbé teljesen rekonstruálni. Sajnos csak igen kevés rokonom élte át a Shoah-t. (*Holokauszt*)

A Graber- családapai ágának oldaláról 34 személy közül csak ketten menekültünk meg: az apám és én magam.

Az anyai ág, a Silber- család oldaláról 55 rokon közül tízen éltek át.

Az eseményeket nem könnyű 60 év után rekonstruálni, ez főleg azért van így, mert okmányokat vagy szemtanukat alig lehet felkutatni, de mintha csoda történt volna, az emlékezetem intenzív megerőltetése révén hirtelen sikerült olyan élénken a történeteket és az eseményeket újra előidézni, mintha csak tegnap történtek volna. Néhány dolgot, amelyről most beszámolok, még az anyám mesélte el nekem. Másokat pedig Zvi nagybátyámtól, anyám egyik testvérétől hallottam, aki még a harmincas években vándorolt ki Palesztinába és néhány okmányt és családi fényképet vitt magával. Leveleket találtam nála, amelyeket még az anyám írt neki a Holokauszt kezdetéig, továbbá fényképeket, amelyek anyámat és testvéreimet ábrázolják.

Visszaemlékezéseimet

Rami, Chanan és Judit nevű gyermekeimnek és Roi, Liran, Idan, Nir, Michal és Noah nevű Unokáimnak ajánlom, továbbá Myrtha élettársamnak. Bátorító segítsége nélkül ezt a beszámolót nem tudtam volna megírni.

Basel, 2001. November havában

*“Életveszélybe kerülsz majd,
Éjjel-nappal rémület fog eltölteni
És életed nem lesz többé biztos.
Reggelre kelve azt fogod mondani:
Bárcsak már este lenne !
És este :
Bárcsak már reggel lenne !
Hogy a rémülettől menekedni
Amelyik betölti szívedet,
És a látványnak,
Amelyik szemed elé tárul.“*

(Mózes V. Könyve 28, 66-67)

Auschwitzban elpusztított családom emlékére:

*Anyám Anna (Chana) 46 éves,
Testvérem Bernárd (Dov) 13 éves,
Húgom Lili (Szára Lea) 12 éves
Öcsém Izsák (Itzhak) 9 éves
Öcsém Jenő (Levi) 7 éves korában.*

Heiko Haumann

A baseli egyetem történelemtanára ELŐSZAVA

A halál tapasztalata

Mint egyik ablakot a másik után kinyitni, olyan volt, amikor 1983-ban megkezdte, hogy emlékei ne csak saját magán belől működjenek, hanem nyilvánosságra hozni őket. Így válaszolt

Graber Shlomo 2001. december 5-én egy kérdésre, amelyet a baseli Egyetem Történelemtudományi Szemináriumának köréből intéztek hozzá, hogy hogyan sikerült neki annyi év után az akkori eseményeket ilyen pontosan rekonstruálni.

Előzőleg ecsetelte a megtörténeteket: gyerekkorát és fiatalságát Magyarországon, részletesebben a deportálást, és mindenekelőtt túlélését Auschwitzban és Görlitzben. Mélyen megindulva hallottuk mindannyian beszámolóját. Eleinte úgy tűnt, hogy vita nem is lehetséges. Aztán merültek fel az emlékezésre vonatkozó kérdések.

Graber Shlomo csaknem 40 évig hallgatott. Nem szándékozott traumás élményeket továbbadni. De azután belátta, hogy kötelessége mindent megtenni annak érdekében, hogy az embereket felvilágosítsák, hogy minél többen háttal fordítsanak a fajgyűlöletnek és az antiszemitizmusnak. és be is bizonyosodott, hogy bizonyos kulcspontok keresztül, amelyek kitörölhetetlenül az emlékezetében maradtak, visszaadja élete történetét.

Graber Shlomo visszaemlékezései fontos könyv. Felbecsülhetetlen tanúság a hétköznapi leírásával, zsidók és nem-zsidók együttéléséről, amely számos klisé kérdéssé tesz.

A középpontban a halál tapasztalata van. Olvashattunk itt a véletlen szerepéről, amely a táborban a túlélést lehetővé tette, de elolvashatjuk azt is, hogy milyen fontos volt az ember saját akaratereje és közelsége más emberekhez. Talán a legmélyebb benyomást a könyv azon része teszi az olvasóra, ahol Graber Shlomo leírja apjához való kapcsolatát, ahol elmondja, hogy mennyire egymásra voltak utalva, és hogy az által hogyan mentették meg többször is életüket.

Láthatóvá válik az emlékezés jelentősége is az ember saját életében. Az emlékezéssel helyesen eljárni nagy felelősséggel jár.

Ebben az értelemben kívánjuk, hogy ez a könyv számos olvasóra találjon.

Basel, 2002. december havában

Helmut Hubacher

A svájci szociáldemokrata párt volt elnöke és parlamenti képviselője ELŐSZAVA

Aki megjárta a poklot és visszatért

Ez itt egy rendkívüli könyv. Nem egy úgynevezett prominens személy írta, aki után az emberek az utcán megfordulnak. Nem valami híresség, “csak“ egyszerűen egy nagy ember.

Egy ember nagysága nem határozza meg se a rangcímét, se ismertségi fokát. Még a gyakran idézett rejtett belső értékeit se lehet felmérni. Hogy a szóban forgó személy kiállja-e a próbát, nem iskolai vizsga. Nem lehet rá felkészülni. Váratlanul jön meg, gyakran egész brutálisan.

Ezt a próbát valószínűleg csak vakmerőség, emberfeletti erő és példátlan bátorság keverékével lehet kiállni. Aki nem ismeri Graber Shlomot és életét, alig fogja megérteni, hogy mire célok. De ha a könyvet elolvasta, megért engem.

A megpróbáltatások, amelyeken Graber Shlomo keresztülment és kiállt, minden emberi képzeletet felülmúlnak. Sokan beszélnek a pokolról, de senki se ismeri. De Shlomo megjárta a poklot. Ezért élvezi második életét.

Graber Shlomo majdnem mértéktelen optimista, akiből a vidámság csak úgy sugárzik, de jókedve mögött mély gondolatok rejtőznek. Az intenzitás, ahogyan ebben másoknak például szolgál, csak azért sikerülhet, mert túlélte mindent, noha semmi esélye se volt rá. A traumát legyőzte és új életkedvet talált.

Ebben Ben Gurion, Izrael első miniszterelnökének találóan megfogalmazott kijelentésére emlékeztet:

“Aki nem hisz a csodában, az nem realista.”

Basel, 2002. január 12.

Erhard Roy Wiehn

A konstanzi egyetem történelemtanára ELŐSZAVA

Hódolat és dokumentáció

Graber Shlomo családjának története különösen értékes. Elődjei Lengyelországból származnak, ő saját maga Kárpátalján jön a világra, Ungvár határvárostól délkeletre, amely manapság Ukrajnához tartozik. Északkelet-Magyarországon nevelkedik, még pedig nem messze Románia határától. Emlékeinek majdnem a fele lenyűgöző, tanulságos és nagyszerű hódolat. Megemlékezik a két nagyapjáról, szüleiről, de amellet több rabbiról, a zsidók életéről és általában a “stetl”-ről (*a városkáról*). Csodálatos emlékműve egy világnak, amelyik idestova 60 éve már nincsen. Shlomot már 1941-ben kitoloncolják a lengyel határhoz. De visszatér, és 1944-ig otthon maradhat. 1944 március 19-én a német haderők megszállják Magyarországot.

A zsidóellenes intézkedések azonnal életbe lépnek. Nemsokára munkaszolgálatos lesz, 1944. május 25-én aztán deportálják. Auschwitz-Birkenau rakodóján a család örökre szétszakad. Shlomo és apja túléli a szelekiót, és csakhamar átteszik mindkettejüket “Fünfteichen” munkatáborba, Gross Rosen melléktáborába Alsó-Sziléziában, onnan pedig Görlitzbe. Graber Shlomo ugyanolyan pontos, mint szakszerű, sőt, néha még humoros visszaemlékezései néhány kortársára további jelentős adalék az auschwitzi dokumentáció fekete mozaikjához, amely valószínűleg sose lesz teljes.- Shlomo anyját, három testvérét és a húgát (akiről szívesen tudtunk volna meg többet), az anyai ágról 45, apai ágról pedig 32 hozzátartozóval együtt, legyilkolják.

Graber Shlomo végül 1945 május 2-án megéri a felszabadulást. Először megpróbál visszatérni, de hová? A régi zsidó világot egy éven belül teljesen elpusztították. Oda nincs többet visszatérés... Új életet kezdeni Magyarországon nehéz és nemsokára csak Izraelben tűnik lehetségesnek.

Shlomot Csehszlovákiában kiképzik katonának. 1948 szeptember 23-án megérkezik Tel-Avivba és azonnal behívják az új izraeli hadseregbe. Ott az élet komoly, de néha vidám is. Ez a fejezet ép manapság mutatja megint milyen végtelen nehézségekkel küzdve kellett Izrael állam létét kiharcolni. Hosszú katonai szolgálat után végre megkezdődhet normális, ha nem épen könnyű élete, amely végül is Svájcba vezet. Mindent összevéve, egy egyetlen emberélethez meglehetősen sok. Egy zsidó élethez. Szívélyes köszönet illeti Graber Shlomot értékes visszaemlékezései munkájáért, Dr. Heiko Haumann professzor úr (Basel) és Helmut Hubacher, nyugalmazott svájci országgyűlési képviselő úr meggyőző bevezető szavaiért, Heide Fehring, Cornelia Künz, Sabine Martin és Jutta Oberland PC-munkájáért, nemkülönben Katerina Külper korrektornak (mindezek a konstazi Egyetem) *Shoá & Judaica/Jewish Studies* keretében. Az egyes bekezdések szerkezete,

továbbá a címek a szerző kívánságának megfelelően maradtak. Magyar jegyzeteket a lektorálás során adtunk hozzá.

Kiadásunk keretében eddig a következő, magyarországi zsidó sorsokkal foglalkozó művek jelentek meg (megjelenésük sorrendjében): 1) David Guttmann, Schwierige Heimkehr – Leben und Leiden in Ungarn, dann auf der « Exodus » und zurück über Belgen-Belsen nach Tel-Aviv. Jüdische Schicksale 1944-1948 (1997) 2) Klara Rajk : Den Kampfgeist nie verloren – Jüdische Schicksale in Ungarn 1910-1999 (2000) ; 3) Anna Ornstein, Versklavung und Befreiung – Zeitgemässe Pesachgeschichten (2001) ; dazu gehört ferner 4) Alexander Burzel in : Erhard Roy Wiehn und Heide Mirjam Wiehn, Dajenu – Tagebuch einer Israelreise (11986/87) ; zur Herkunft aus den Karpaten bzw. Transkarpatien empfehlen sich: 5) Eimaház Porat, Stimme der toten Kinder – von den Karpaten durch Auschwitz, Nordhausen und Bergen-Belsen nach Israel (1928-1996) und 6) Rachel Bernheim-Friedmann, Ohrringe im Keller – Von Transkarpatien durch Auschwitz-Birkenau nach Israel (2002); schliesslich zum Shtetl: 7) Victor Rusu, Damals in Shtetl – Jüdisches Leben in Rumänien, Erlebte und überlieferte Geschichten (2001).

Amit megőrziünk, kiadunk és az egész világ különböző könyvtáraiban, megtartunk, talán nem merül olyan gyorsan feledésbe.

Konstanz 2002 január végén

Majdan Майдан Majdánka

Majdánka városkaja kb. 75 kilométer távolságra fekszik délkeletre Ungvártól, Kárpát-Ukrajnában, tehát Kelet-Szlovákia határán túl, az akkori Máramaros megyében. A városka egyik oldalán az 1400 méter magas Verchobina hegy emelkedik, a másik oldalán a Rifinka folyó folydogál. Külsőjében és jellegzetességében a városka igen hasonlít a Sholem Alejchem **1)** író által műveiben leírt városkákhoz Sajnos a helységet, nem tudom saját szemléletem alapján leírni. Családom elhagyta Majdánkát öt éves koromban. Tudomásom szerint 1830-ban 73 zsidó élt Majdánkában. Ezek képezték az első zsidó hitközséget ott és a rákövetkező években ők építették az első ottani imaházat. Azt megelőzőleg egy egyszerű viskóban imádkoztak. Az 1941-évi népszámlálás adatai szerint 830 zsidó élt Majdánkában és környékén. Röviddel azelőtt magyar csapatok foglalták el német támogatással egész Kárpát-Ukrajnát, Majdánkával együtt. De a magyarok megelőzték német szövetségeseiket, és 1941-ben deportálták a legtöbb zsidót a lengyelországi Kamenyock-Podolszka **2)** ahol el is pusztultak.

A helybeli nyelv rutin *ukrán* volt. A zsidók egymás között főképp csehül és jiddisül **3)** beszéltek. Számos nem zsidó helybeli lakos megértette ezt a nyelvet.

A környék történelme változatos volt. Az első Világháború előtt az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozott, azután a Trianoni Béke alapján Csehszlovákiához csatolták. 1939-ben elfoglalták a magyarok **4)**. A II. Világháború után a Szovjetunióhoz került. Jelenleg a terület Ukrajnához tartozik.

1926. július 13-án születtem Majdánka városkában. Nevemet Shlomot (Salamon) dédnagyapám, Shlomo Silber emlékére kaptam.

-
- 1) Shalom Rabinowicz (1859-Perejaslaw- Chmelnitzkij/ Ukrajna – 1916 NewYork) a zsidó irodalom klasszikusa
  - 2) Ukrajnai város (Vinnicától délnyugatra), 1941 augusztusában tömeggyilkosságok színhelye, amelynek áldozatai főleg magyar zsidók voltak. Lásd E Jäckel & al, Enzyklopädie des Holocaust, II. München 1995, 731. Oldal.
  - 3) „Jiddis“ és zsidó nyelv, nincsenek szigorúan elhatárolva. „Jiddis“ a német nyelv nyelvjárása, a korai középkorban a Rajna mentén alakult ki. Alapja a középfelémet nyelv, héber, spanyol és később lengyel kifejezésekkel keverve. A FORDÍTÓ.
  - 4) Az u.n. „Bécsi Döntés“ alapján, amikor is Hitler „megjutalmazta“ magyar szövetségeseit támogatásával. A FORDÍTÓ.
-

Nagyapám, Itzhak Silber (Reb Itcse)

Nagyapám anyai oldalról, Reb **5)** Itzhak Silber főleg becenevén, „Reb Itcse“ néven volt ismeretes. 1859-ben született Berzsán faluban, Galíciában, Lengyelországban. Igen korán, nyolc éves korában elárvult és a berzsáni rabbi nevelte fel. Az idők során sikerült neki a rabbi követőinek a jóakarátát elnyernie, minthogy behatóan tanulmányozta a Talmudot. Azon kívül a „szent nyelv“ (*héber*) finomságait is tanulmányozta. Bár az anyanyelve eredetileg Jiddis volt, főleg héber nyelven levelezett. Ifjú korában egy padon aludt az imaházban és kora reggel felkelt, hogy az oktató rabbi leckéjében részt vehessen. Már ifjú korában tisztelték és becsülték tudományos ismeretei miatt. Világi tárgyokban nagyapám önmagát képezte, amikor is egyre inkább érdeklődött a művészet és az idegen nyelvek iránt. A Dibeve községből, Majdánka környékéből származó Szarah Lea hajadont vette feleségül, Steinmetz Ábrahám-József leányát. Házasságukból kilenc gyermek született:

Alter, Shlomo, Jakob, Ezra, Hana, Malka, Zvi-Hersel, Baruch, Rivke.

A fiuk korán elhagyták szüleik otthonát, hogy a Jesivát (*Talmudiskola*) látogassák. A Talmud tanulmánya mellett világi képzésben és idegen nyelvek oktatásában is részesültek.

Nagyapám igen tekintélyes megjelenésű ember volt. Emlékezetemben, mint hatvanéves él tovább. Daliás megjelenésével lenyűgözte környezetét, beleértve a nem zsidó lakosságot. Ápolt hófehér szakálla különös méltóságot adott arcvonásainak. Kék szemében jóság és megértés tükröződött. Nagy tekintélyben és megbecsülésben örvendett a környező városok zsidó hitközségeinek tagjai között. A chasszidok **6)** módja szerinti öltözetet viselt. Széles karimájú fekete bársonykalapot hordott, amelynek karimája alól fekete sapkájának széle látszott ki, fekete kaftánt, a rojtos cicesszel (a kis talisszal) **7)** alatta és nadrágot, amelynek szárát fehér harisnyába dugta. Mindenkor nagyon vigyázott tiszta és rendes megjelenésére.

Amikor a majdánkai Rabbi a húszas években elhalálozott, a hitközség nem keresett utódot helyette, hiszen erre nem volt szükség. Reb Itcse a legjobban ellátta feladatát. Sakterként, (metszőként) hűsfelülvizsgálóként is tevékenykedett és ő volt a „mohel“ **8)** Majdánka és környékén. Ha egy környékbeli faluba hívták egy háziállat kóser (rituális) mészárlására, lóháton ment oda. A kés tartóját ilyenkor csizmaszárba dugta. Hideg téli napokon kucsmát és subát hordott, mint a parasztok.

---

5) Reb = ur, a férfiak udvarias megszólítása Jiddis nyelve

6) Chasszid = jámbor. A chasszidok mozgalma tagja. Alapította Izrael ben Eliezer, az u.n. Ba'al Sem Tow (kb. 1700 – 1760) a mai Délnyugat-Ukrajnába

7) Tallisz = imasál

8) Mohel = a fiúgyermek körülmetélője

Nagyapám sokoldalúan tevékeny és képzett ember hírében állott. Így például hagyományos gyógyszereket kevert növényi alapon, természetes alapanyagokból és egy bizonyos port állított elő a körülmetéléseknél a vérzés elállítására. Az I. Világháború idején ezt a port sebesült katonák kezelésére is alkalmazta. Amerre csak járt a városka utcáin, zsidók és nem zsidók egyaránt „szent emberként“ üdvözölték.

Keleteurópai zsidók körében az volt a szokás, hogy beteg gyerekhez nem hívtak azonnal orvost, hanem előbb egy köztisztelőben álló ember, a Tóra tudósa, a rabbinátus bírása vagy a hitközségi sakter segítségét kérték, hogy az a „gonosz tekintet“ káros hatását ráolvasásával elhárítsa.

Legtöbbször nagyapámat hívták segítségül ennek a feladatnak az ellátására. Letelepedett a beteg ágya mellé és izzó széndarabkákat dobott egy pohár vízbe. Ha a szén a felszínen maradt, az azt jelentette, hogy a gyermek nem szenved a „gonosz tekintet“ behatása alatt. De ha lesüllyedtek, akkor az azt jelentette, hogy a gyermek a „gonosz tekintet“ átka alatt áll. Az emberek mindent megtettek, gyermekeiket ez ellen védelmezni. Minden dicséret, vagy csodálatot jelentő kifejezéshez azonnal hozzáfűzték „a gonosz tekintet nélkül!“ (un berufen = ne kiabálja el!)

Nagyapámnak volt egy táskája is, hasonló az orvosi táskához, amit az orvos beteglátogatáskor magával visz. Egy készletköpölyöző üveget és más műszert tartalmazott. A köpölyt a megfázott vagy hátfájásban szenvedő beteg hátára helyezte. Erre aztán a zsidók a következő mondással reagáltak: „S' wet helfn wie Toiten Bankes“ („*Annyit fog használni, mint a halottnak a köpölyözés.*“) Ennek ellenére a gojok (*nem zsidók*) körében csodadoktornak számított. Csak ő volt képes betegeiken segíteni

Egy szép nap megjelent nagyapám házában egy parasztember a leánya kíséretében,

A fiatal lány fájdalomban nyöszörgött és zokogott. A paraszt nagyapám segítségét kérte. Nagyapám a városka orvosához utasította. De a paraszt hajthatatlan maradt és ragaszkodott ahhoz, hogy nagyapa vegye át a kezelést.

Amikor nagyapám belátta, hogy nem tud tőlük másként megszabadulni, felkérte a leányt, hogy feküdjön le egy fapadra. Azonnal megállapította, hogy a leány kifecamította a lábát. Hogy eltérítse a figyelmét, először az egészséges lábát vette kezelésbe. Ide-oda forgatta, kérdezte, hogy fáj-e. Aztán megragadta a fájó lábát, megforgatta és hallotta, amint roppan. A leány abbahagyta a sírást. Nagyapám azt tanácsolta, hogy pihenjen egy hétig és minden jóra fog fordulni. A parasztember kifejezést akart adni hálójának, de nagyapám nem akart semmit se elfogadni. Másnap megjelent a parasztember felesége egy kosár élelmiszerrel és leállította nagyapám ajtaja elé, jól tudván, hogy nagyapám nem fogja a küldeményt elfogadni, ha behozza.

Nagyapám tehetséges művész is volt, aki gyönyörűen tudott rajzolni. Számos művei közzé tartozott egy pergament térkép, amely Izrael elfoglalását Józsuá által ábrázolta.

A térképet 1883-ban, 24 éves korában rajzolta. A térkép egyik oldalán a 108 helység neve állt, Zin pusztától Jafóig. A másik oldalon a minden egyes bibliai törzs által elfoglalt terület különböző színű ábrázolása volt látható. A felhasznált festékeket saját maga állította elő, természetes anyagokból. Abban az időben, amikor még Jesiva Bocher **9**) volt, hajnalban kelt fel, mint mondtam, hogy a rabbi általi oktatásban részt vegyen. Minthogy abban az időben nem volt ébresztő órája, saját maga készített egyet. Fából faragta ki az óraművet, bele szerelte az ébresztő szerkezetet és két zsinórt kötött hozzá. Az egyikre a súlyt akasztotta, a másik végét pedig a saját csuklójához kötötte. Amikor eljött a felkelés ideje, a súly leesett és a másik zsinór megrántotta a kezét, úgy hogy felébredt. Jesiva Tizenöt éves korában a Jesivát látogatta. Az iskola rabi nagyra becsülte tanítványa képességét. Egy napon azt mondta, hogy szeretne neki valamit mutatni. A szobájába belépve, egy búzaszemet mutatott neki Piciny betűk álltak a búzaszemen. Elbeszélte neki, hogy egy nap egy zsidó vándor jött hozzá, messze távolról. Egy "Kwittel" (*cédula*) helyett ezt a búzaszemet nyújtotta át neki.

Zsidó szokás ugyanis, hogy ha a hívő, ha a rabbit egy kéréssel keresi fel, egy cédulát nyújt át neki kérelmével, egy kis adomány kíséretében. "Mondd, Itcsele (kis Itcse) képes lennél Te is egy ilyen csodálatos mesterműt elkészítésére?" Itcsele hallgatott, de egy hét elmúlta után átnyújtott a rabbinak egy búzaszemet, még sokkal kisebb betűcskével, mint az eredeti.

Évek múltak el a búzaszem esete óta. Nagypám időközben sakter (metsző) lett Majdánkában. Miközben egy könyvet olvasott, egy igen érdekes vallásjogi kérdésre talált: „(szabad-e Peszach **10**) alatt egy búzaszemet, mint szabadítsd otthon a lakóházban megőrizni? Beleütközik-e ez abba a törvénybe, hogy minden eredőképes anyagot (lisztet, takarmányt stb.) **11**) el kell távolítani! Igaz, hogy a búzaszem nem étkezési célokra szolgált, de mégis. Ekkor eszébe jutott a búzaszem, amelyet ifjú korában miniatűr szöveggel látott el. Elhatározta, hogy most egy hasonló magvat fog elkészíteni. Ráírta a búzaszemre a hét napjainak héber nevét, a 12 törzset, a három ősatyát, és saját aláírását – összesen 114 betűt! Ezt a mesterművet egy kis üvegdobozban őrizte meg.

9Jesivá Bocher=talmud diák

10) Peszach = zsidó „húsvét“, egy hétig tartó ünnepség az Egyiptomból való kivonulás emlékére, amikor is kenyér helyett maceszt, azaz kovásztalan kenyeret

11) esznek, de előzőleg alapos nagytakarítást rendeznek. A tavaszi nagytakarítás eredete!

Az első Világháború során Majdánkát orosz csapatok szállták meg. A katonák mindenhol házkutatást tartottak, élelmiszert keresve. Ha valahol elrejtett készletre bukkantak, az egészet lefoglalták. Nagypám háza is sorra került. A tiszt egy csapójtóra bukkant a padlózatban. “Mi van ez alatt?” kérdezte. “Régi könyvek”, felelte nagypám. A tiszt megparancsolta a legénységnek, hogy ürítsék ki a rejtékhelyet. Ennek során felfedezte az üvegdobozt a csodálatos búzaszemmel. Azonnal rá is döbbsent, hogy micsoda kincs került a kezébe. Magához vette a dobozt, és mellékesen megjegyezte: “Ezt aztán átadjuk a kievi Múzeumnak!” Amellett Kiev Ukrajna fővárosa volt.

Az I. Világháború alatt fia Shlomo, Ferenc József császár és király [12](#)) Osztrák-Magyar Hadseregében szolgált. Frontharcos volt és a Károly Csapatkeresztben részesült. De a “frontharcos” címet utólag zsidónak nem adták meg. Ehelyett “tűzharcos” lett.

Amikor hosszú ideig nem adott magáról életjelt, attól félt a család, hogy talán orosz fogságba esett. Végül is távirat jött tőle. Közölte, hogy rövid szabadságot kapott, de nem jöhet Majdánkába, mert oda a front közeledik. Mindazonáltal megengedték neki, hogy Sátoraljaújhely városát felkeresse, ahol Alter nevű testvére lakott. Nagypám elhatározta, hogy ő is Sátoraljaújhelybe utazik, fia meglátogatására. Nagyanyám is vele szeretett volna menni. Hiszen neki is joga volt a fiát látni. De nagypám nem akarta magával vinni. Abban az évben a tél igen kemény volt, a lehullott hótömegek soha sem látott magasságba tornyosultak. Amellett Rivkele kislányuk még csecsemőkorban volt, úgy hogy őt is magukkal kellett volna vinni és a legközelebbi vasútállomás Majdánkától 40 kilométerre volt. De minden kísérlet nagyanyámat meggyőzni hiábavalónak bizonyult. Nagyanya és Rivke résztvettek az utazásban. Az egyetlen lehetséges közlekedési eszköz a lovas szánkó volt. Nagyapa kétlovas szánt bérelt. A szán padlózatára pokrócba csavart, megtüzesített téglákat helyeztek, hogy az utasok lábát melegítsék. Estefelé aztán elérték Voloc község vasútállomását. Ott derült ki, hogy nincsen szabad hely a vonatban. Néhány helybeli ismerős segítségével mégis helyet kaptak az első osztályú kupéban. Az utasok között zsidók is voltak, akik összegyűltek az esti imához. Nagyanyám kihasználta az alkalmat, Rivkelét megszoptatni. Nagyapa az imádkozás előtt kiment a WC-re, de ép akkor, amikor a WC ajtaját kinyitotta, hangos füttyszót hallott.

A következő pillanatban a vonat összeütközött a szembejövő ellenvonattal.

Nagyapa kizuhant a vagonból és a lába megsérült. A sebesültek szívet tépően siránkoztak. Nagyapa ide-oda mászott a vonatból kiesett áldozatok között, felfedezte nagyanyám ruháját, és amikor meglátta a testét, rádöbbsent, hogy szörnyű szerencsétlenség érte. Kicsit távolabb egy kisbaba sírását hallotta. A babasírás irányába mászott és megtalálta kisleányát, Rivkelét. Minthogy a baba pályában volt, nem is sérült meg.

A vasúti baleset híre elérte fiait Shlomot és Altert. csakhamar a szerencsétlenség színhelyére érkeztek. Nagypát be akarták szállítani a kórházba, de elutasította a gondolatot.

Attól tartott, hogy a kórházban meg fogja a szombatot szentségteleníteni és arra kényszerül, hogy tréflit **13**) egyen. Azon kívül feltétlen részt akart venni felesége temetésén.

Törvénytisztelő zsidók nem látják szívesen, ha egy tekintélyes ember, mint Reb Itcse, hosszabb ideig egyedül, asszony nélkül él. Háromévi özvegység után egy hadiözvegyel, Chaja-Etja Prisant, született Eisnerrel hozták össze, akinek első házasságából hat gyermeke volt. Röviddel az esküvő előtt nagypapa összehivat családját és bejelentette, hogy újra megházasodik. Megkérte gyerekeit, hogy fogadják az új asszonyt szívesen és szólítsák “Mime” azaz “néni” néven.

Az esküvő napján Itcse nagypapa ünnepi ruhát öltött, fejére tette az ünnepi fejfedőt, a stráimlit (*szőrmefejfedő*) és Lipsina városkába utazott, hogy az esküvői baldachin, a chüppe (*esküvősátor*) alá lépjen. Az esküvő után hazatért az új asszonnyal és annak legkisebb, Mendele nevű fiával.

Mime többi fiai a Jesiva hallgatói lettek és egyetlen leánya egy nagynénjéhez költözött.

Mime hat gyereke Zvi nagybátyámmal együtt kivándorolt Palesztinába a harmincas években és Tel-Avivban jólmenő asztalos üzemet nyitottak, amelyből később “Prima” lett. a híres bútorgyár

Nagypapa második házasságából még három gyermek született, Mottele, Sassil és Dressel.

A Mimét mindenki nagyon szerette, igazi anyahelyettes volt. Az én anyám is állandó kapcsolatban állt vele a Holokauszt kezdetéig. Én magam övéves koromig nagyapámnál nevelkedtem és még jól emlékszem néhány otthoni eseményre. Nagyon tiszteltem nagyapámat és borzasztóan örültem, amikor hallottam, hogy látogatóba jön hozzánk, Nyírbátorba és hogy újra láthatom annyi idő után.

Nagypapa először is Shlomo fiát látogatta meg Debrecenben és aztán hozzánk jött a szombatot nálunk tölteni. Anyámat nagy izgalom töltötte el a várható látogatás előkészületei miatt. Az egész házragyogóan tiszta volt, nagypapa kedvenc ételeit főzte. Pénteken kimentünk a vendégért a vasútállomáshoz. Amikor nagypapa kiszállt a vonatból, anyám könnyekig meghatódott. Fogtuk a pofgyászát és bérkocsival tértünk haza. Rövid pihenő után elmentem nagyapával a mikvébe. **14)**

Amikor megérkeztünk a szombat esti istentiszteletre az imaházba, Rabbi Naftole, régi barátja, szívélyesen üdvözölte és díszhelyet adott neki. A hagyományos harmadik szombati étkezésnél.

A szombat kimenetelekor Rabbi Naftole megtisztelte azzal a kéréssel, hogy beszéljen a heti szakaszról **15)**. Röviddel az után, hogy nagypapa hazautazott Majdankába, anyámat keservesen sírva találtam otthon, amikor hazajöttem a Chéderből, a zsidó elemi iskolából. Először meg se értettem, hogy miért sír, de aztán megmondta, hogy nagypapa elhalálozott.

Nagypapa 74 éves korában halt meg. Áldott legyen az emléke.

---

12) Időközben hatalmas, Látnivaló Múzeumot alapítottak Kievben) 1830-1916 (1848/1967)

13) Tréfli, helyesen tréfe = nem kóser (nem tiszta), a szigorú étkezési előírásoknak nem megfelelő étel vagy ital

14) Mikve = rituális fürdő, ahol alá kell merülni

15) a Biblia, Mózes öt könyvének a szóban forgó napon olvasott szakasza

---

Malka esküvője.

Malka, édesanyám csinos fiatalabb húga esküvője előtt állott. Kiválasztottja, Meir Aaron Teichmann volt, Volova, (Ökörmező) Majdánka melletti községből. Az esküvőre a hideg tél idején került sor a vőlegény lakóhelyén. Mindent hó borított. Akkoriban öt éves voltam, de még mindig tisztán emlékszem az esküvőre de főleg arra, hogy milyen hideg volt. Ünnepi termet kerestek, ahol a megjelenteket nemük szerint szét lehetett volna választani, de mégis mindenki befért volna. Végül is úgy oldották meg a problémát, hogy az asszonyoknak egy nagy sátor állítottak fel a hitközség épülete mellett.

Majdnem az egész majdánkai zsidó hitközség résztvett az esküvőn. Természetes dolog volt, hogy mindenki ünnepeljen Reb Itcse leányának esküvőjén! Volova városkából is sokan jöttek el. Az ünnepség hét napig tartott, a Hét Áldás számának megfelelően. Anyám sokat segített a vendégek kiszolgálásában, én pedig fenntartottam a helyét a sátorban. Nem volt elég szék és minden egyes ülőhely igen kívánatos volt. Úgy kapaszkodtam anyám székéhez, mint az oltárhoz és nem akartam elengedni, még akkor sem, amikor erőszakkal el akarták tőlem venni.

Az esküvő után mindannyian Magyar országra utaztunk, Nyírbátor nagyközségbe, ahol apám családja lakott.

Malka öt gyermeket hozott a világra. Sajnos, szerencséjét csak tíz évig élvezhette.

1941-ben az egész kis családot elhurcolták Lengyelországba. Két gyerekén kívül, akik meg tudtak menekülni, az egész családot meggyilkolták.

Josszele nálunk talált menedéket, nővére pedig egy másik családnál, Szatmárban. **16)**

De erre a két gyerekre se várt hosszú élet, mert rövidesen Auschwitzba deportálták őket, ahonnan nem tértek vissza.

Ez az esküvő fordulópontnak bizonyult életemben. Mindeddig az ünnepségig nem tudtam semmit se édesapámról. De most anyám testvéreivel, Shlomoval és Alterral együtt jelent meg.

A két testvér meg akarta ragadni az alkalmat, hogy szüleimet kibékítsék egymással. Ezért hívták meg az esküvőre és közölték velem, hogy fia van!

Ott láttam apámat először. Mint ahogy később Zvi nagybátyámtól hallottam, szüleim csakhamar az esküvőjük után váltak szét. Anyám visszatért az apja házába, és így történt, hogy én Majdánkában születtem.

Ez a történet nem hagyott nyugodni, de mindannyiszor, amikor megkísértem az apámat kifaggatni, kitérő válaszokat adott, úgy hogy semmit se tudtam tőle kizsedni.

Amikor az apámat kb.2 évvel halála előtt a Bné-Brak [17](#)) városában, lévő házában meglátogattam, és egyedül találtam otthon, megragadtam az alkalmat és megkértem, mondja el végre, mi volt az oka a dolognak az anyámmal és hogyan történhetett az, hogy csak ötéves koromban ismertük meg egymást.

Apám elmondta, hogy röviddel esküvőjük után összekülönböztek, mire anyám elhatározta, hogy visszatér az apjához Majdánkába. Apám nem is tudta, hogy anyám gyermeket várt, amikor őt elhagyta, és később se tudta meg, hogy fia van, mert a család eltitkolta előtte a létezésemet. Ötéves koromig nagyapámnál nevelkedtem, aki apa helyett apám volt.

---

16) Satu Mare/ Románia, Erdély északi részében, Ungvártól délkeletre.

17) Nagyváros Tel Aviv mellett. Lengyel Chasszidok alapították 1924-ben,

---

Nyírbátor kisváros

Nyírbátor kisváros (ma város) Északkelet-Magyarországon fekszik, körülbelül 30 kilométer távolságra a román határtól. A városka neve két részből áll, „nyír“ a nyírfára, a környék leggyakoribb fájára utal, „bátor“ pedig IV. Báthory István királyra, aki a törökök ellen harcolt és 1575-ben Lengyelország királya és Erdély Fejedelme lett. Báthory sokat tett a városka fejlesztéséért. Támogatta a református templom felépítését és egy fából épült harangtornyot, emeltetett a templom mellett, amely mint történelmi jelentőségű emlékmű mind a mai napig fennmaradt.

Az első izraelita hitközséget 1816-ban alapította a köznemesi családból származó Mandel Simon. Mandelék szigorú mértéket alkalmaztak a városka és környéke gazdasági fejlődéséhez, amikor is az ottani első ipari vállalkozást, a „Bóni“ nevű ipartelepét alapították meg. A „Bóni“ a helybeli parasztgazdák terményeit dolgozta fel, mint ipari pékség kenyeret, mint szeszfőzde kisüsti pálinkát, dohányt és más termékeket állított elő.

A hitközség nőttön-nőtt és csakhamar jelentős befolyást gyakorolt

Nyírbátor gazdasági életére. A Holokauszt előtt a lakosság körülbelül 40 százaléka zsidó volt. A zsidó és nem zsidó emberek kapcsolata meglehetősen volt. Elsőként az Ortodox Zsidó Hitközség alakult meg, *a szentvér utcában*, mint uraló. Később mérsékelt, liberális körök az úgynevezett „Statusquo“ **18**) Hitközséget alapított meg. Mindkét zsinagóga egymás mellett állt és közös kerítésük volt. A kerítés volt az egyetlen közös dolog a két hitközség között.

A helybeli vágóhídon csak baromfit vágott le a sakter **19**), marhát nem.

Az Ortodox Zsidó Hitközség minden szükséges intézménnyel rendelkezett. Volt rabbinátus, Talmud-Tóra iskola, zsidó iskola, rituális fürdő, azaz „mikve“, kóser mészárszék és temetkezési egyesület. *Chevra Kadischa*.

Ezen kívül a hitközségen belül több munkaközösség és bizottság működött, így például a jótékonyági egyesület, a kölcsönös segítő alap, és a pénzügyi bizottság. Az előjáróság a következőkből állt: a hitközség elnökéből, a pénztárnokból, a könyvelőből és a könyvvizsgálóból. Ezeket a személyeket minden néhány évben a hitközség tagjai választották meg. A hitközség számos fizetett alkalmazottat foglalkoztatott. Ezek a rabbi mellett főleg a tanító, de pl. sakter, a templomszolga, (azaz samesz) a fürdőmester és természetesen egy „Sabbeszgoj“ **20**) is.

---

18) statu quo = változatlan állapotban

19) Sakter= rituális metsző

20) Sabeszgoj = nem zsidó személy, aki elvégzi szombatoként azt a munkát, amit zsidónak

Szombaton nem szabad

A hitközség intézményei, a zsinagóga, a Talmud-Thora iskola (azaz a Chéder) a Stíbel (*egy kis ima-szoba*) és a zsidó iskola egymás mellett voltak ugyanabban az utcában, a városka közepén.

A zsinagóga udvarán volt a rabbinátus, a kóser mézsárszék, a rituális fürdő és a templomszolga, azaz a samesz lakásának a bejára a két zsinagóga mellett volt azonban egy harmadik imaház is, a „Klauz“ vagy a Stíbel (ima-szoba) ahol főképp a szatmári zsidók, vagy a Belzből jött Chasszidok imádkoztak. A „Status Quo” Hitközség saját vezetőséggel rendelkezett, azaz egy rabbival, egy sakterrel és egy templomszolgával (samesszel). Messingernek hívták.

Az első időben, miután Nyírbátorba költöztünk, alig tudtam a helyzettel megbarátkozni. Nem tudtam magyarul, és az ottani zsargont (Jiddist) se értettem meg, mert eltért a Majdánkában beszélttől. Az első időben Fon nyomdatulajdonos házában (a piactér és Árpád utca sarkán) béreltünk lakást. Fonék a dufar bejáratánál laktak. Mellettük négy zsidó család lakásai sorakoztak, mint megannyi vasúti kocsi. A mi lakásunk volt az utolsó a sorban. Szomszédaink neve Krausz, Ellenbogen és Reich volt.

Közvetlen szomszédságunkban Reichék laktak. Volt egy csinos fiatal leányuk, Lea. Később megtudtam, hogy apám és Lea szerelmi viszonyt folytattak. Lea elkísérte apámat Budapestre, hogy a környezet figyelmét elkerülje. Nyírbátorban híre kelt, hogy Lea fiúgyermeknek adott életet, apámtól. A chederben tanuló társaim dühösítettek és azzal csúfoltak, hogy a testvérem fattyui! Ennek a történetnek aztán az egész nagyközségben híre kelt, persze a legtöbbet anyám szenvedett miatta. Bezárkózott a házba és állandóan sírdogált. A hálószobájukból hangos kiáltozás és zokogás hallatszott ki, amint anyám az apámtól magyarázatot követelt. Végül is másik lakásba költöztünk, hogy ne kelljen a Reichék mellett lagnunk. Nem is volt szabad velük beszélnem. Mint gyerek, nem értettem, hogy miért kell magamat tőlük távortartami. De Lea anyját úgy szerettem, mint a saját nagyanyámat.

Lea Budapesten maradt. Találkoztunk is a koncentrációs táborokból Nyírbátorba való visszatértünk után. Ő is megjárta Auschwitzod, túlélte a szenvedéseket és visszatért Nyírbátorba abban a reményben, hogy ott esetleg megmenekült hozzátartozókat talál majd. Még mindig olyan szép volt, mint fiatalabb korában. Lea egy ortodox zsidóhoz Groszbergerhez ment feleségül és együtt vándoroltak ki Amerikába. Amikor később apámmal szemben szóba hoztam anyámtól való különélését, megkértem, hogy mondja el nekem a Leával való viszonyát is. Kelletlenül elismerte, hogy Leanak fia született. De ő semmiképp se volt a gyerek apja, hanem Fon Laci, a nyomdatulajdonos fia, akiknek a házában a viszonya kezdetében laktunk.

Új lakásunk nagyapám házában közelében volt. Egy Hatházi nevű parasztembernél laktunk, eleinte egy kis udvari lakásban, a tehénistálló és a disznóól mellett, külső reteráttal. Lakásunk csak két szobából, és a családunk pedig öt személyből állt. A testvérem és én magam egy közös ágyban aludtunk a konyhában. A kisbaba ágyát a szülők hálószobájában állították fel. A konyha fala nem

volt csempézve. A szombat eljövétele előtt a padlót agyaggal simítottuk ki. Villanyáram nem volt. A mennyezetről lelógó petróleumlámpával világítottunk. A fafűtésű sparherd a konyhában főzésre és fűtésre szolgált. A tűzifát egy sufnyiban tartottuk az udvarban, amely aztán *a sátoros ünnep*, a Szukkausz alatt sátorként is szolgált. A Szukkausz előtt leszedtük a cserepet a tetejéről, befedtük faágakkal [21](#)) és a belsejét kidíszítettük.

Anyámnak nem-zsidó nőismerősei is voltak, így pl. Baracsiné és Molnárné. Az első két házzal odébb lakott, a második, pedig egy villában, nagypapa házával szemben. Baracsinénél vásároltuk a tejtermékeket az egész idő alatt. Amikor 1944-ben, a Peszach (zsidó húsvét) idején a deportálás előtt álltunk, Baracsiné kérte, hogy anyám hagyja náluk a kishúgomat. A gondját viseli, amíg visszajövünk. De az anyámnak fogalma se volt arról, hogy mi vár ránk és nem akarta a kicsikét Baracsinének átengedni. Csak ágyneműt és más jelentéktelen dolgokat hagyott nála hátra. Amikor aztán apám és én magam visszatértünk a haláltáborból, Baracsiné azonnal visszaadta ezeket a dolgokat, és sajnálatát fejezte ki, hogy nem követelte anyámtól sokkal határozottan, hogy hagyja nála a kishúgomat. Molnárné igen szép, gyermektelen asszony volt. Amikor bennünket 1941-ben letartóztattak és Lengyelországba akartak kitoloncolni, mindent megtett, hogy rajtunk anyagilag és másképp is segítsen. Eljárt érdekünkben a legkülönbözőbb hatóságoknál, hogy vonják vissza, vagy változtassák meg a kiutasítási határozatot, gondoskodott rólunk, amíg őrizetben voltunk és órák hosszat nálunk üldögélt, hogy valahogy bátorítson bennünket.

Amikor 1965-ben Magyarországon jártam, külön Nyírbátorba utaztam, abban a reményben, hogy ott anyám néhai barátnőit viszontlássam, és hogy még egyszer megköszönjem nekik, amit a nehéz időkben értünk tettek. Elsőnek Baracsiékat kerestem fel. Amikor beléptem, a fia és a leánya fogadott. Azonnal megismertek és elmondták, hogy édesanyjuk a másik szobában a halálán van. Baracsiné meghallotta a hangomat a szomszéd szobában és halkán így szólt: „Slajme! Te vagy itt?” Bementem hozzá. Megfogta a kezemet és megkérdezte, hogy vagy, Slajme? Két órával később elhunyt.

Másodiknak Molnárnéék házáat kerestem fel, de nem találtam Molnárékat otthon.

Megtudtam, hogy a kommunisták elüldözték őket valami ismeretlen helyre, „kitelepítették” őket, mint „osztályidegeneket”, mert „kapitalistáknak” számítottak.

Egy bizonyos idő után ki tudtunk Hatháziék házából költözködni és egy jobb és nagyobb lakást találtunk, nem az istállók közvetlen szomszédságában. Szemben velünk lakot a Weisz család (bajusz), a fia Tibi osztálytársammal néha csibészkedtünk együtt.

---

21) A Szukkausz alatt használt sátor fedetlen kell, hogy legyen, csak esetleg átlátszó teteje lehet, ágakból

---

Néhány hét elmúlt után, a Újév [22](#)) idején megbetegedtem. Az orvos, egy bizonyos Dr. Balogh megállapította, hogy diftériában (torokgyíkban) szenvedek. Ez a ragályos betegség máig is igen veszélyes. Hát még akkoriban! Anyám gondokba merülve hagyta el a zsinagógát és hazasietett. A Tisztiorvosi Hivatal határozata alapján vörös plakátot akasztottak az ajtónkra: „*Ragályos betegség miatt belépni tilos!*“ Óráról órára rosszabbodott az állapotom. Közel álltam a fuldokláshoz. Az orvos sürgősen egy újfajta gyógyszert (diftéria szérumot) hozatott Debrecenből, valamit, amit a nyírbátori patikában nem tartottak raktáron. Megkérte anyámat, hogy imádkozzon, hogy a szérum még idejében beérkezzen. Úgy is lett. A gyógyszer még idejében megjött. Röviddel az után, hogy az injekciót beadták, állapotom jobbra fordult. Dr. Balogh, aki nem volt zsidó, nem akart a kezelésért honoráriumot elfogadni. Ilyen szegény családtól nem fogad el pénzt, mondta. Pár házzal távolabb lakott az öreg Molnár, egy sarokházban, nagyapám házával szemben. Amikor nyugalomba vonult, átíratta a malmát a két fiára. Az egyik a két fia közül, a nagyothalló, volt a fent említett Molnárné férje. Az öreg Molnár, a „Molnár bácsi“, ahogy neveztük, kis, kopasz emberke volt, mindenkor szivarral a szájában. Többnyire a fapadon üldögélt a háza előtt, öltönyéhez óraláncával díszített mellénye is hozzátartozott. Nyájas mosolyával üdvözölte a járókelőket és a környék gyerekeivel szórakozott. Nekem főleg az öngyújtója imponált, és a zsebórája. Egy alkalommal megkértem, hogy ezt a két dolgot végrendeletileg hagyja rám. Válaszul mosolyogva megrázta a fejét. Amikor aztán megint találkoztunk, megkérdeztem: “Na, Molnár bácsi, még mindig nem halt meg?” Amire csak mosolygott!

A Molnár malom a következő úton volt, és kicsit távolabb, pedig a kis erdő, ahová szokás szerint fiatal párok vonultak vissza, romantikus tevékenységük elintézésére. Molnár bácsi szemügyre vette a visszatérő párocskákat és kijelentette: “Ezek valamit csináltak!” Vagy: “Ezek nem csináltak semmit se.”

Logikáját a következőkép magyarázta meg: Ha az erdőcskéből való visszatérés során a férfi ment elől, az eredmény feltétlen pozitív volt, ha pedig a nő, akkor negatív volt, azaz semmi se történt... Nyírbátor legtöbb útja kövezetlen volt. Kivételt képezett a központi fekvésű piactér és az a néhány utca, amelyik a piactérbe torkollott. Ezek együtt képezték a nagyközség kereskedelmi központját. A legtöbb üzlet a piactéren volt és többnyire zsidó vallású kereskedők tulajdonát képezte. Ezért aztán szombatokként és a zsidó ünnepek alatt az üzletek zárva voltak. A piacok, ahol a parasztgazdák árulták terményeiket, és a kisiparosok üzemei és műhelyei főleg a nagyközség peremén foglaltak helyet.

A városháza a belváros legnagyobb és legpompásabb épülete volt. Magas tornya volt, messziről látható órával minden oldalán. Széles erkély vette körül a tornyot, ahonnan a tűzoltóság egész Nyírbátort szemmel tudta tartani. Ha valahol tűz ütött ki, az őr megszólaltatta a harangot a feje felett és meglengette a vörös zászlót a tűzfészek irányában.

A piactéren, a városháza előtt állt egy kis kertben az I. Világháború hősi halottainak emlékműve. Egy márványtábla örökítette meg Nyírbátor elesett fiainak névsorát, közöttük 14 zsidó nevét. A tér másik oldalán emelkedett a nagyközség második legmagasabb épülete, a környék egyetlen kereskedelmi bankja. Egy Elek nevű zsidó tulajdonában volt. 1944 március 19-e után a német hadsereg, a "Deutsche Wehrmacht", ebben az épületben állította fel főhadiszállását. Miután elvesztették a háborút, 1945 májusában orosz főhadiszállás, a "Kommandatúr" lett belőle. Az őrszobát egy volt üzlethelyiségben a bejárat mellett rendezték be. Az üzlet a Holokausztot megelőzőleg egy Gálet üveges tulajdonában állt. Az orosz őrség parancsnoka egy Buchstein nevű főtörzsőrmester volt, természetesen maga is zsidó, aki nyomatékosan figyelmeztetett arra, hogy ne merjem nevén szólítani, hanem mindenkor adjam meg neki a rangját, főtörzsőrmester urat. (Sztársina) Az oroszok helyreállították az üzlethelyiséget, hogy megfeleljen új céljának. Ehhez elkaptak egy csomó járókelőt, "dáváj robota" címén és azok aztán kitakarították az üzlethelyiséget. A táborokból való visszatérésem után néha meglátogattam az oroszokat. Volt egy pár zsidó közöttük, akikkel zsargonban tudtam értekezni. Néha segítettem nekik, mint fordító.(perevodcsik) Ott voltam akkor is, amikor az üzlethelyiséget renoválták. Hirtelen megláttam, hogy a mezuzá **23)** még az ajtófélfán van megerősítve. A zsebkésemmel leválasztottam. Amikor egy óra elteltével újra visszamentem, láttam, hogy Buchstein főtörzsőrmester a dolgozókat bottal veri, miközben egyre így kiáltott: "Hol van az Isten, hol van az Isten?" (gde bog?) Odaléptem és megnyugtattam, hogy én szedtem le az Istent. A kis pergament, tekercset a tokból ki fogom szedni. Ha el tudja olvasni, odaadom neki. Ránézett a pergament tekercsre és nyilvánvalóan zavarba jött. Még sose látott héber betűkkel írott szöveget.

Csütörtökönként rendszerint hetipiac volt a piactéren. Minden ősszel nagyvásárt tartottak, ahol a parasztok terményeiket saját maguk árulhatták. A piactéren sátrak sorait állították fel, közöttük széles utakkal, hogy a látogatók a kiállított árut mindkét oldalról megíthessék. A legtöbb kisiparos a piacon zsidó volt. Főleg ruházati cikket, cipőt, csizmát, bútort és rövidáru árúsítottak.

---

23) Mezuzá = héberül „ajtófélfá”. Kis fémtok a zsidók házában vagy lakásának bejáratánál, a jobb oldalon. Mózes Ötödik Könyvének 6, 4-9 és 11, 13-21 bekezdéseit tartalmazza.

A piactér szélén a parasztok árultak tyúkokat, libát és tűzifát. A kisiparosok hónapokig dolgoztak, hogy elég nagy legyen az áruajánlatuk a vásáron. Nekünk gyerekeknek az volt a dolgunk, hogy őrt álljunk a sátoroknál. Én is ott álltam, egy szabó sátránál őrködtem. Különösen a cigányokat kellett szemmel tartani, akik csak azért jöttek a vásárra, hogy valamit csórjanak. Sok pénzt nem kerestem, de tapasztalatokat nyertem. Az árút gyakorlott eladók, természetesen zsidók adták el, akik a vevők, a parasztok lényét jól ismerték és nyelvjárásuk szerint tudták magukat kifejezni. Majdnem minden mondatot zsargon szavakkal, sikamlós mondókákkal és viccekkel fűszereztek. Egy szabónál már jó ideje raktáron maradt egy hibás rövidkabát, ferdén rávarrt bal zsebel. Inasa valami okból a zsebet az ellenkező irányba néző ferdeséggel varrta rá a kabátra, úgy hogy az ember nem tudta a bal kezét beledugni. A szabónak volt egy Patyi nevű elárúsítója, akinek a dolga volt az eladhatatlannak bizonyult, elfuserált rövidkabátot, amelyet a szabó piacról-piacra cipelt, végre elsütni. “Add el bármi áron, a földolog, hogy megszabadulsz tőle!” Patyi nem sokat teketóriázott, amikor egy parasztembert látott a sátorhoz közeledni, ostorral a kézben. Úgy üdvözölte, mintha régi ismerősök lennének. “János bácsi, látta már a legújabb kabátot, amerikai szabadalom szerint?” “Még mielőtt a paraszt egy szót szólhatott volna, Patyi már le is rántotta a régi kabátját és ráadta az ujját. Odaállította a nagytükör elé, összefogta hátul a szövetet, úgy hogy elől a bő nagykabát úgy látszott, mintha pontosan a potenciális vevő mértéke után lett volna kiszabva **24**). Megfogta a parasztember jobb kezét, átvezette a hasán és beledugta a kezét a ferdén felvarrt baloldali zsebbe. Aztán bedugta az ostort a jobb hóna alá és így szólt: “Na lássa! Ha télen, a kocsi bakján ül, nem is érzi a hideget!” “Az ára? Nem több mint... mondta, és még hirtelen hozzácsapott az eredeti árhoz öt százalékot és csak arra kérte a vevőt, hogy egyelőre ne mutassa meg a kabátot senkinek, mert az csak próbadarab! Csak egy hónap elmúltával jön meg az új szállítmány Amerikából. A ferdén felvarrt zsebé nagykabátot ezek után szériában állították elő és igazi slágernek bizonyult. Apámnak egy egész halom zseborája volt otthon, amelyek az üzletéből maradtak vissza. Több alkatrészüket már régesrég más órák javításához használták fel. Az elárúsítók ezeket az órákat súly szerint vették meg és többször egy ilyen órát, dugtak a nagy- és kiskabátok zsebébe. Amikor egy paraszt a ruhadarabot felpróbálta, zsebébe dugta a kezét, Amikor megérezte, hogy “az előző tulaj” ott felejtette a zseboráját, mindjárt megkérdezte, hogy mibe kerül a kabát.

---

24) Ezek elterjedt trükkök volt a főleg parasztgazdákat kiszolgáló zsidó konfekciósok és használt ruha kereskedők Népszínház-utcai boltjaiban is, Budapesten. Zseborára mellett ócska, újságpapírral kitömött pénztárcát tettek a kabát belső zsebébe. A FORDÍTÓ.

A nyírbátori ortodox zsinagoga

Mind az ortodox Zsinagóga mind a Status Quo Zsinagóga, a Szentvér utcában volt.

A Sul **25)**, a tan háza, a zsinagóga épületének egy része volt. Az imatermet meg lehetett ismerni magas félkör alakú ívben végződő ablakairól ellentétben a templomok szokásos csúcsíves ablakaival. A főbejáratot egy kerek ablak díszítette Dávid csillagával **26)**. Az épület előtt gondozatlan előtér terjedt el. Minden, a vallásgyakorlással kapcsolatos berendezés – a kóser mézárszék, a rituális fürdő, a rabbi és a samesz, azaz a templomszolga lakása, amint mondtam, mind a Sul mögött voltak, az udvaron. A Sulhoz egy szűk folyosó vezetett, ahol egy mosdó szolgált a rituális kézmosás céljára, a hozzátartozó, láncon lógó, két-fogantyús csupor. A folyosó egy átjáró helyiségbe vezetett, amelynek a neve “Polis” volt. Külön bejárat vezetett az imaterembe.

Az imaterem modern berendezése első osztályú fából volt. A keleti fal oldalán a rabbi, a hitközség elnöke és a hitközség legtekintélyesebb tagjai foglaltak helyet. Az egyszerűbb emberek kisiparosok, kiskereskedők, kocsisok – hátul ültek, a bejáratnál. Magához a frigyszekrényhez, ahol jó néhány tóratekereszt tartottak, néhány lépcsőfok vezetett. Jobbra mellette állott az előimádkozó pultja. A terem közepén, egy emelvény, az u.n. „emelvény“ foglalt helyet és azon állt a széles asztal, amelyen a Tórárt olvasásához kigöngyölték. Ezen a „emelvény“ felállva hirdette ki a “samesz” (a zsinagóga szolgálja) Seinfeld Áron a hitközséget, érintő közleményeket és adta el a szombati és ünnepnap tóraolvasáshoz az „Alijot“-ot **27)**.

Az asszonyok emelvénye **28)** a terem egy része felett emelkedett, úgy hogy a tető ott alacsonyabb volt. Az emelvény kelet felé, az imaterem felé néző részét sűrű farács zárta el, hogy a férfiak alulról ne tudjanak belesni. Az asszonyok emelvényéhez az udvarról egy lépcső vezetett. A *Palis* volt a legélénkebb hely, ahol a férfiak különböző csoportjai a Tóra tanulmányozáshoz, jöttek össze. Többen a Talmud **29)** tanulmányozásával foglalkoztak, mások a „Chumas“-ba mélyedtek el **30)** és megint mások a „Mishnah“ **31)** lapjait forgatták. Megrakott könyvespolcok álltak a fal mellett, közöttük egy kis frigyszekrény. A Palis közepén asztalok állottak, amelyek mellett tanulni lehetett. Az egyik sarokban ott gözölgött a szamovár. A teafőzés Seinfeld Áron, a samesz feladata volt. Ha hideg téli reggeleken útban voltunk a Chéder felé, útba ejtettük a palist, hogy forró teát vegyünk magunkhoz.

Az asztalok között állt a kályha. Ott melegedett a hideg télen **Hers-Ber**, egy egyedülálló “ütődött”. Behorpadt kalapot libatollal díszítve hordott kopott kabátjához, ott mormogott magában és tiltakozott valami ellen, de a jelenlévőket rendszerint szóra se méltatta.

A gyerekek időnként azzal szórakoztak, hogy ugratták és incselkedtek vele.

A “rebbein”, a *rabbi felesége* adott neki könyörületből szállást az épület egyik kis szobájában és ellátásáról is gondoskodott.

A mikvében (*rituális fürdő*) volt néhány fürdőkádás fülke, ahova a nem-zsidó lakosság is járt, fürödni, hiszen a nagyközségben alig volt fürdőszobás lakás. A nők fürdőkádás fülkéi el voltak különítve. Azok az asszonyok, akik a menstruáció után keresték fel a mikvét, egy, a két zsinagóga között vezető, eldugott ösvényen keresztül jutottak el a fürdőbe.

---

25) Sul = a tan háza (Bet Hamidrasch) Zsinagóga

26) Dávid Csillag = Magyarorságon “zsidócsillag” néven ismeretes, de Nyugaton sok keresztény hordja, hiszen Dávid közös alakja mind a zsidó, mind a keresztény vallásnak, sőt a keresztény hit szerint Jézus Dávid leszármazottja volt. A FORDÍTÓ

27) „Alijot“, a felhívás a Szentírás heti részlegének olvasására

28) Ortodox és konzervatív hitközségek imaházában az asszonyok és a férfiak külön foglalnak helyet. Neológ és u.n. Haladó hitközségekben együtt vannak.

29) a II. És VI. Évszázadban összegyűjtött, szóbeli hagyományon alapuló törvények, amelyek az isteni és emberi törvények összességét tartalmazzák. A FORDÍTÓ

30) Chumasch = a Talmud szóbeli hagyományon alapuló legfontosabb része

31) Mischnah= ismétlés, megduplázás, az isteni törvény ismétlése, amely az alapvető szöveg a Gemarával szemben, amely a különböző véleményeket a törvénnyel kapcsolatban tartalmazzák a FORDÍTÓ.

Teitelbaum Naftali, rabbi (Rabbi Naftole)

Rabbi Naftole, a nyírbátori ortodox zsidó hitközség rabbija a Teitelbaum -család leszármazottja volt. Ez a család jól ismert volt heves anti-cionista meggyőződéséről. Rabbi Naftole a híres szatmári rabbi, Teitelbaum Joelis egyik unokatestvére volt. A nyírbátori hitközséget diktátorként, határozottan és megalkuvás nélkül vezette. Mindig tradicionális ruházatban mutatkozott, széles karimájú bársonykalappal a fején, szép, fehérbe hajló szakállával és szemüvegével az orra hegyén, amelyen keresztül vette szemügre az embert. Jelentős, tekintélyt sugárzó személyiség volt. A rabbi lakása mellett volt a "Siér-Stiebel" [32](#)) a tanterem, asztalokkal és padokkal és a Talmud kötetivel és más vallásos irodalommal teli könyvespolcokkal. Ebben a tanteremben magoltak a fiatal Talmud tanulók a szokásos feladataik mellett. Rabbi Naftole főleg ebben a teremben töltötte az idejét. Itt tanult maga is és itt fogadta vendégeit. Étkezéskor hívei, a chaszidok tolakodtak a rabbijuk asztala körül, hogy "sireiem"- ételt, azaz *maradékot* szerezzenek maguknak. A chaszidok azt hiszik, hogy a rabbi ételmaradékait elfogyasztani nagy érdem. Amikor csak Rabbi Naftole megjelent a tanteremben, azonnal csend lett és mindenki felemelkedett. Ülőhelye az előimádkozó pultja mellett volt.

Mialatt az előimádkozó megismételte az előzőleg csak halkan elmondott "Tizennyolcas" imát, Rabbi Naftole kihasználta az időt arra, hogy az imádkozók között körülmenjen, kezeit a kaftán ujjában elrejtve. Itt-ott mindenki mellett megállt, morális prédikációt tartani, vagy valami miatt nemtetszését nyilvánítani.

Egy alkalommal az Engesztelés Napján [33](#)) odalépett az egyik imádkozóhoz, mert látta, hogy az illető tiszta zoknit hord. Világos lett a rabbi előtt, hogy ez a zsidó a tilalom ellenére, hogy ez Engesztelés Napján nem szabad bőrből készült ruházati cikket hordani, cipőben jött az imaházig, amit csak kint vetett le. Szigorúan rendre is utasította. A másik eset a zsidó Újévkor játszódott le, Ez alkalommal felelősségre vont egy az emelvényen ülő asszonyt, mert a merészelt úgy az imaházba jönni, hogy saját természetes hajából pár fürtöt a parókája fölé fésült. Ez a nem nagyon szigorúan vallásos asszonyok között akkoriban nagy divat volt. A rabbi felkapaszkodott a frigyszekrényhez vezető lépcsőre és felszólította az asszonyt, hogy hagyja el az emelvényt. Nyáron, a kereskedők üzletzárás után a Sulban gyülekeztek délutáni és esti imára, mielőtt hazamentek. A hosszú nyári hónapokon sokáig kellett várni a délutáni ima után, míg az esti imát el lehetett mondani. Ezt a szabad időt néhányan tanulással töltötték, mások pedig csoportokba verődve az udvaron álldogáltak és politizáltak.

---

[32](#)) "Schiur" héberül (mérték) lecke, előadás

Egy szép nap egy vendég tűnt fel ez időtáj az udvaron egy táskával a kezében. Odalépett a többiekhez az udvaron, akik a szokásnak megfelelően “Solem aleichem!” (béke legyen veled) kifejezéssel üdvözölték. Ezután az idegen egy blokkot vett ki a zsebéből és megpróbált a hívők között sekelt (*adomány*) a Cionista Kongresszusra eladni. De valaki besúgta a rabbinak, hogy egy semmirekellő cionista hatolt be a szentélybe. Rabbi Naftali felugrott a helyéről, Futólépésben oda igyekezett, miközben hangosan kiáltotta:

“Wu is der Meschimmed” (“Hol van az a kitért zsidó?”). A vendéghez megérkezve, aki egyébként a vallásos cionista mozgalomhoz, a “Mizrahi”-hoz **34**) tartozott, az arcába köpött és felszólította a bochereket a jövevényt azonnal az udvarból kidobni. Rabbi Naftale elkeseredetten s csalódottan tért volt vissza a Szentföldről. Azelőtt azt hitte, hogy Izraelben csupa olyan zsidó él, akik a Törvényt betartják, nagy sajnálatára ott másokat is látott. Visszatérése után kijelentette, hogy Izrael országában “Jiddis Goj”-okat talált. Ezek a tapasztalatok megerősítették cionistaellenes beállítottságát.

Péntek estéknél az otthoni Szombat-vacsora után apám és én még elmentünk a rabbi asztalához is. Néha még a következő napon a harmadik Szombat-étkezésben is résztvettünk és ottmaradtunk a “Havdala” **35**) idejéig. A “Havdala” a Szombat kimenetelekor sok hívő jelenlétében mondott áldás. Az volt a szokás, hogy mindenkor a legfiatalabb jelenlévő gyerek tartotta a Havdala-gyertyát **36**). Áldás a Szombat végén. Az a mondás járta, hogy ha egy fiú a gyertyát jó magasra tartja, sudár, jó növésű menyasszonyra fog találni. Egyszer rám esett a tisztség a gyertyát tartani. Felállítottak egy padra. Oly magasra tartottam a gyertyát, amint csak tudtam és kijelentettem: “Ilyen magas lesz a menyasszonyom!” A rabbi, akinek úgy látszik, nem volt humorérzéke, megjegyezte: “Nos, nálam nem fogod többet a gyertyát tartani!”

Rabbi Naftolenak volt egy kicsiny, könnyű tóratekerce.

Ezt csak a *tora ünnepén*, a Szimchat Thora alkalmából vette elő, ősszel a Szukot(*sátoros ünnep*) végén hogy aztán, mint extázisban, mind a hét kört végig tudja vele táncolni, a tóratekerceset magasan a feje fölé tartva. Ez a emelvény körüli tánc nagy attrakciónak számított, úgy hogy több magas állású tisztviselő is eljött, nézőnek. Rabbi Naftole temetésén majdnem az egész hitközség, öreg és fiatal, jelen volt. Sok nem-zsidó is ott tolongott az imaház udvarán, amikor a gyászmenet az útnak indult a temető felé. A sírhelye és családjának sírhelye körül egy sátorhoz hasonló építményt emeltek és egy ládát tettek rá. A láda egy hasadékkal volt ellátva, hogy a látogatók a számos “Kvittelach”-t (*a kérelmezők cédulácskáját*) be tudják oda dobni. A sír és a sátor mind a mai napig jó állapotban fennmaradt és a sírt máig is sokan látogatják. Rabbi Naftole a nem-zsidó lakosság körében is tiszteletnek örvendett, akik szent embernek tartották. Magam láttam temetésekor, hogy apám keservesen sírt. A rabbi elhalálózása nagy űrt hagyott hátra a hitközség életében.

Egy év eltelté után felkérték a testvérét, Teitelbaum Aaron rabbit, aki a Volova nevű városka rabbijaként tevékenykedett, hogy vegye át a Nyírbátorban megürült állást. Rabbi Aaron úgy hasonlított Rabbi Naftolera mint az ikertestvére. Reb Itcse nagyapám jó barátja volt és a leánya, Pessil-Lea anyám jó barátnője. A Holokauszt alatt együtt voltunk a görlitzi koncentrációs táborban. Aaron rabbi velünk együtt került a gettóba és onnan Auschwitzba, ahonnan sose tért vissza.

---

33) Jom Kippur, "Hosszúnap" a böjt miatt, a legnagyobb zsidó ünnep

34) a "Szellemi Központ" rövidítése. 1902-ben alapított vallásos-cionista csoport. 1922: Hapoel Hamisrachi.

35) Az elválasztás, azaz a Szombat elválasztása az első hétköznaptól

36) Fonott gyertya, amelyet a Szombat végén borba mártva oltanak el. "Havdala" héberül "megkülönböztetés".

Dr. Lemberger Ábrahám a Status-Quo rabbija

Dr. Lemberger Ábrahámmal, a rabbival csak egyetlen alkalommal találkoztam. A vele folytatott izgalmas beszélgetés valósággal bódulatba ejtett. Csak sokkal később tudtam felbecsülni, milyen maradandó, felejthetetlen emléket hagyott bennem hátra és csak azután tudtam igazán értékelni a rabbi rendkívüli személyiségét. Dr. Lemberger kis ember volt. Hosszú fehér szakálla különös méltóságot kölcsönzött megjelenésének. Kimagasló kerek fekete színű kalpagot és fekete szalonkabátot hordott. Akkoriban kb. 80 éves volt.

Dr. Lemberger a nyírbátori Status-Quo Hitközség rabbija volt, amióta azt a XIX.században Mandel Simon megalapította. Halála után nem került sor utódja kinevezésére. Az ortodox zsidók távol tartották magukat ettől a hitközségtől. Találkozásunk a következőképp zajlott le:

Amikor egy szép nap a Chéder, a Talmud-Tóra Iskola felé igyekeztem, és a Sul (azaz a zsinagóga) mellett mentem el, ahol Lemberger rabbi tevékenykedett, odalépett a zsinagóga kapujához és magához intett. Miután üdvözölt, megkérdezte, hogy hány éves vagyok. „Tizenkettő“ mondtam. Kicsit csalódott, mert még egy 13 évesnél idősebb zsidót keresett a „minjan“ azaz *imalétszám kiegészítésére*.

Bizonyos imákat csak tíznél több személy jelenlétében szabad elmondani.

Mint hogy még nem értem volt el ezt a kort, nem tudtam neki segíteni, de nagy öröömre meghívott szobájába és így felejthetetlen élményben lett részem.

Szobája az imaház előterében volt. Némettel kevert zsargonban beszélt hozzám, úgy hogy nagyon meg kellett erőltetnem magamat, hogy megértssem, amit mond.

Megkérdezte, hogy tanulom-e a Chumas-t (Mózes öt könyvét). „persze“, válaszoltam. „Na és mit jelent az, hogy Chumas?“ Hallgattam, mert nem tudtam a kérdésre a választ. A „Melamed“, a tanító a Chéderben nem fáradozott ilyen kérdések megválaszolására. De Lemberger rabbi igen türelmesen megmagyarázta, hogy „chames“ azt jelenti héberül, hogy „öt“ és onnan ered, hogy az „öt könyv“ azaz Mózes öt könyve helyett „chumas“-t mondunk.

Irodájának falán nagy Herzl-kép lógott. Naivul megkérdeztem, hogy ki volt az a szakállas zsidó kalap nélkül a képen? „Ez az ember Herzl Zeev Tivadar“ magyarázta meg Lemberger rabbi.

Azután Herzl több német nyelven irt levelét vette elő fiókjából, hogy Herzl személyiségét jobban megmagyarázza, és felolvasott pár sort belőlük. Amikor megvallottam, hogy nem értek németül, eltette a leveleket és e helyett a cionista kongresszusokról mesélt, és büszkén mondta, hogy az egyiken ő maga is részt vett. Azután előadta Credóját: „Tudod“, mondta, „egy nap lesz zsidó állam – zsidó miniszterekkel, zsidó katonákkal, zsidó rendőrökkel és a többi... Ennek a jövődöbeli zsidó államnak van himnusza is.“ Kivett a fiókjából egy lap papírt, amin a „Hatikva“ (*reménység*) állt

kinyomtatva és megtanította ezt a dalt nekem. Addig ismételte, amíg egyedül el tudtam énekelni a himnuszt.

Mint valami kábulatban, úgy hagytam el a szobáját. Útközben a Talmud-Tora Iskolához megismételtem magamban mindazt, amit Lemberger rabbi mondott. Szerencsére nem volt ott a tanító, a melamed, amikor beléptem. Aztán elmeséltem osztálytársaimnak az élményemet Lemberger rabbival. Megismételtem szavait, mint egy papagáj: „lesz zsidó állam – zsidó miniszterrel, zsidó katonákkal...” Aztán előszedtem a papírlapot a „Hatikva” szövegével és megtanítottam rá a többieket.

Váratlanul megjelent a melamed és meghallotta, hogy a cionista himnuszt énekeljük.

A vész akkora volt, mintha Isten ments, egy keresztet állítottunk volna fel a tanteremben. És ezt a bajt ki más okozta, mint a sakter, Reb Elieser Ábrahám unokája, azaz én! A melamed az ablakpárkányhoz kötözött úgy elvert, hogy majdnem elvesztettem az eszméletemet. Az esetet Rabbi Naftole, az ortodox hitközség rabbija és a nagyapám is meghallották. Mindketten külön elővettek. Ez addig tartott, amíg az anyám véget vetett a verésnek és senkit se engedett hozzám. „Ne csinálj magadnak gondot a dologból“, mondta nekem, „ még el fogunk jutni Erec Izraelbe (Izrael országába) !“

Amikor 1948-ban bevonultam katonának és Tel-Litvinsky kerületben, a mai Tel-Hasomerben Tel-Aviv mellett megvizsgált a katonaorvos, hogy alkalmas vagyok-e, eszembe jutott Dr. Lemberger és akkori szavai: „lesznek zsidó katonák!“ Beteljesült, amit mondott! Könnyek csorogtak végig az arcomon a meghatottságtól. Az orvos azt hitte, nem érzem jól magamat. De sikerült megnyugtatnom. Elmeséltem neki, hogy Dr.Lemberger mit mondott. Ez annyira meghatotta őt is, hogy mindketten együtt könnyeztünk.

A Talmud-Tóra Iskola, a Chéder

A nyírbátori Talmud Tóra Iskola az egész környéken híres volt. Ezért aztán sok környékbeli tanuló is járt oda. Az iskola, mint a többi iskolák is, osztályokból állt, amelyek az épület két emeletét foglalták el. A tanítók a Nyírbátor melletti falvakból jöttek. Eredetük helyét hozzáfűzték a nevükhöz, mint pl. a vasvári Schwarz Mózes, az ecsedi Weisz Mendel, és a megyesi Friedmann Mesullam rabbi. Magántanítók is voltak, a Wechter Mordechai és Steinberger Shlomo.

A legkisebbek már négy éves korukban megkezdték az alef-bét (a héber ábécét) magolni. Ickowics melamed és Weisz Mózes oktatták őket.

Amikor Nyírbátorba jöttem, Weisz Mózes melamedhez kerültem. Minden esetre akkor már tudtam az imakönyvet olvasni, mert nagyapám, (Nagyapám Itcse) még Majdánkában megtanított rá.

A „chumasch“-t, (Mózes öt könyvét) az új melamedtől, Schlossertől tanultam, aki nemrég jött hozzánk Lengyelországból. Rendkívüli megjelenésű ember volt a melamedek között, mert rendes polgári öltözetet hordott, nyakkendővel és magával hozta a hegedűjét is, hogy a Tórát a hagyomány szerint előadva, hegedűkísérettel tanítsa meg nekünk. Nagyon szerettük, ahogy oktatott bennünket és jól haladtunk is, de a szigorúan ortodox körök között nem volt emiatt valami nagyon népszerű. Attól tartottak, hogy a zsidó Chéder szent csarnokába betörnek a modern idők. De ebben a vitában, kisebbségben maradtak és Schlosser továbbra is hegedült.

A mindennapi tanrend igen tömött volt. A felkelés ideje a reggeli szürkületkor volt.

A tanítás 8 órakor kezdődött. Két óra ebédszünet után este 8-ig tovább tanultunk.

A sötétben egy kézilámpával kezünkbe mentünk haza melyben egy égő gyertya világította meg az utat, Az egyik melamed megnyugtatóan bennünket: “Ha útközben megtámad benneteket egy harapós kutya, mondjátok fel gyorsan a Tóra versét: ‘De Izrael Fiai ellen egy eb se hegyezheti nyelvét!’” A kutya biztos el fog szaladni!”

Csütörtökönként volt a felelés, a vizsga próbája, amelyre szombat délutánján került sor. Az apám és a nagyapám is vizsgáztattak. Ha megakadtam egy vers felmondásakor, mindjárt kaptam egy jó pofont. A legaggasztóbb heti fejezet a Wajechi (Genesis 47, 28-50, 26) volt. Ebből a fejezetből a következő idézeteket: “De nékem, amikor Padanból jöttem, elhunyt Rachel Kanaan földjén.”

(1 Mózes 48, 77, ff.) és “Simon és Lévi, testvérek” (1 Mózes 49, 5, ff.) a megfelelő, hozzátartozó dallammal kívülről kellett előadni. A Biblia és a Talmud intenzív tanulása éles eszű vitáival korán élesítette felfogásomat és sokat használt életem útján.

Az Izraelita Elemi Népiskola

Nyírbátorban az egyes hitfelekezetek részére külön iskolák voltak, így volt egy zsidó iskola is, továbbá egy általános vegyes iskola mindenki számára. Amikor én a zsidó iskola I. osztályába kerültem, ép akkor jött létre egy tanító-csere. Szilvási Ármin úr a végére ért hosszú életszakaszának és nyugalomba vonult, Alapító tagja volt ennek az iskolának és a Status-Quo Hitközségnek.

Amikor egyszer Eliezer Ben Jehuda, a héber nyelv megújítójának a képét láttam, azonnal Szilvási tanítóra emlékeztetett. Hasonlóságuk tökéletes volt. Szilvási átadta hivatalát Mariska lányának, akit később Blau Mariskának neveztek. A hét osztálynak csak négy tanítója volt. Ezért mindig két osztály tanult egy tanteremben. Mariska tanító néni az első osztályt tanította, Iduska asszony, a későbbi Leibovics Iduska a II. és III. osztályt, Tihanyi úr a IV. és V. osztályt, és a két legfelsőbb osztályt pedig Gondos úr, az iskolaigazgató vette át, akinek a neve korábban Gottlieb volt. A VII. osztály csak egy évvel később jött hozzá.

Iskolaidőm alatt két nevezetes eset jött közbe. Az első Iduska tanítónőnél történt, a IV. osztályban. Felmérgesítettem. Hogy mivel, arra már nem emlékszem, de annál jobban emlékszek az ütésekre. Keményen megragadott és hisztérikusan csapott rá az ujjaim végére a vonalzóval. A fájdalomtól pedig én lettem hisztérikus és hogy megszabaduljak a karmaiból, hasba rúgtam és kimenekültem az ablakon. A dolog folytatását az anyámra hagytam. A második eset Tihanyi tanító úrral kapcsolatban jött létre az V. Osztályban. Egyszerűen nem jöttünk ki egymással. A rajzait hajszálpontosan lemásoltatta velünk a fekete falitábláról, minden adalék nélkül.

Egy alkalommal egy szülőlevelet rajzolt le, amit le kellett másolnunk. Saját kezdeményezésem alapján számos részletet adtam hozzá, hogy a rajz realiztikusabb legyen. Tihanyi a sorok között járva nálam állva maradt, megtekintette a munkámat, elvette a rajzpapírt, darabokra tépte, és megparancsolta, hogy kezdjem el előlről. Makacsul ugyanolyan rajzot készítettem, mint az első alkalommal. Így folytatódott a háború közöttünk: én rajzoltam, ő széttépte. Végül is, vajon ki győzött? Természetesen Tihanyi. Nem akarta megengedni, hogy a VI. osztályba lépjek. Azért aztán az általános iskolába kerültem, ahol a néhány zsidó diák egyikének számítottam.

Az iskolaigazgató, Gondos úr, akinek a neve korábban „Gottlieb” volt, de aztán a tipikusan magyar nevet, „Gondos“-t vette fel, minden adandó alkalommal, magyar hazafiságával tüntetett.

Rendelkezése szerint minden reggel minden osztály a magyar himnuszt kellett, hogy elénekelje.

Magyar nemzeti ünnepek alkalmával az egész diákság az iskolaudvaron kellett, hogy gyülekezzen.

Ott aztán mindenféle csodálatos történetet mesélt a magyar kir. haditengerészetnél átélt élményeiről a nagy tengeri hős, vitéz nagybányai Horthy Miklós ellentengernagy [37\)](#) parancsnoksága alatt az I. Világháborúban. Amikor a haláltáborokból visszatértem Nyírbátorba, hallottam, hogy néhány zsidó, akik még az én visszaérkezésem előtt visszajöttek a fogságból, a Vörös Hadsereg nyírbátori parancsnokságához fordultak segítségért, hogy Gondost visszahozassák a nagyközségbe. Gondos Debrecenben bujkált, és nem, mert hazajönni. Mint ahogy kiderült, Gondos időközben „Kapó“ (segédrendőr) volt egy koncentrációs táborban és ott a zsidó foglyokkal, még a saját hitközségének a tagjaival is, rettenetesen bánt. A Vörös Hadsereg egy tisztje kapcsolatba lépett a debreceni Katonai Parancsnoksággal. Az ottani szerveknek sikerült aztán ezt az embert letartóztatni. A nyírbátori börtönbe került. Volt diákjai mentek és arcul köpték a zárkaajtó kis nyílásán keresztül. Mint ahogy hallottam, néhány zsidónak sikerült a zárkába behatolni, és jól összeverni. Gondost Budapestre vitték és a Népbíróság kétévi szabadságvesztésre ítélte. Kiszabadulása után belépett a Kommunista Pártba

---

37) 1868-1957, II. Ferenc József volt szárnysegédje, a Návára Cirkáló parancsnoka, 1920 és 1944 között Magyarország kormányzója.

Fiatalságom

A 13-ik születésnapomat követő első szombaton felhívtak a Tórához, és a Hitközséget meghívták a Kiddushoz **38**). Ez volt az én Bar-Micva ünnepe **39**). Két nagybátyám anyai oldalról, Shlomo és Jakob ebből az alkalomból eleget tettek kötelességüknek és eljöttek. Órákat kaptam tőlük ajándékba. Jakob bácsit, aki Munkácsról jött, akkor láttam először, zsebórát hozott. A debreceni Shlomo bácsi pedig karórát. Ezeknek az ajándékoknak az értéke akkoriban felbecsülhetetlen volt. Lelkesedésemben az egész világnak a legszívesebben megmutattam volna, hogy bizony ám, nekem nem csak egy óráim, hanem kettő is van! Amikor apám egy üzleti útjáról hazajött, boldogan elébe szaladtam, hogy megmutassam neki az órákat, amit kaptam. Apám erre így szólt: “Ezek az órák igen értékesek és számodra luxusszámba mennek. Jelenleg alig van pénzünk, azért jobb lenne, ha eladnánk őket.” Anyám ellene volt a dolognak és felszólította apámat, hogy adja vissza az óráimat, de apám mégis eladta őket. Emiatt nagyon el voltam keseredve és nem tudtam neki megbocsátani. Feltettem magamban, hogy egy nap új órát veszek magamnak, és hogy senki se fogja azt tőlem elvenni. Ugyanabban az évben el kellett, hogy hagyjam az iskolát. Apámat behívták munkaszolgálatra. Katonai szolgálatra a zsidók az antiszemitáknak nem voltak elég jók. Így aztán nekem is kellett a család ellátásához hozzájárulni. Anyám két okból szerette volna, hogy egy ipart tanuljak ki. Ha egyszer majd Izraelbe megyek, ott jól jönne, ha egy kézzelfogható, praktikus mesterségem lenne.

Addig is pedig a családnak anyagilag sokat segítene. Úgy gondolta, hogy az üveges szakmát aránylag gyorsan ki lehet tanulni. Ezért aztán Doved Österreicherhez fordult, aki jó nevű üveges és képerreztető hírében állott, hogy vegyen fel inasnak. Beleegyezése után aláírták a szerződést. Doved Österreicher, hosszú veres szakállú, magas ember egyike volt a nyírbátori ortodox zsidóknak. Magas kerek kalpagot hordott a hosszú kabátjához. Kiváló szakember és a Tóra jó ismerőjének hírében állott. Mint inasnak, vasárnaponként Österreicher feleségének kellett segítenem a házimunkában: fát aprítani, a padlót tisztítani, stb. Úgy kezelet, mint valami cselédet és ezt a megaláztatást nem tudtam elviselni. Ezért elhatároztam, hogy véget vetek a dolognak és megtagadtam a további megjelenést Österreicherék otthonában. Megmondtam Österreichernének, hogy alkalmazzon szolgálóként egy *Sikszét* (egy nem zsidó leányt) és azzal fenyegettem, hogy szégyenletes magatartását velem szemben a nyilvánosságra hozom a Hitközségen belül. Úgy látszik, ez használt, mert nem kellett többet Österreicher házába mennem, kisegíteni.

---

38) “Kidus= Megszentelés”, áldásmondás bor felett. Szombat előestéjén kenyér felett is.

39) “Bar Micva” = “A kötelesség fia.” Zsinagógabeli s családi ünnepség. A vallási nagykorúság elérése. “Bat Micva” azaz « A kötelesség lánya » liberális hitközségeknél 12 éves korban.

Amikor inas lettem, anyám és Österreicher meggyeztek abban, hogy a hónap utolsó péntekjén előleget fogok kapni. Amikor az első fizetés napja eljött, büszke várakozás és izgalom töltött el, hogy első ízben saját magam által keresett pénzt hozok haza. A szóban forgó pénteki napon aztán igen szorgalmas voltam, minden rám bízott munkát idejében elvégeztem, kisöpörtem a boltot és a ház előtti járdát és türelmetlenül vártam a fizetség idejére. Pár perccel két óra előtt odaálltam a kassza elé, amely mögött Doved Österreicher ült. Megkérdezte, hogy mire várok. (Többnyire jiddisül beszélünk.) Megmondtam neki, hogy pénzre. Rám kiáltott: “Miféle pénzről beszélsz?! Nincs semmim a számodra!” Összerázkódtam, mint egy megsebzett állat és első dühömben felkaptam egy ott fekvő súlyt az asztról és teljes erőből egy polc felé, dobtam, ahol egy igen drága porcelán szerviz volt kiállítva. Majdnem az egész összetört. Jelentős kárt okoztam, és azonnal kimenekültem.

Ahelyett, hogy pénz nélkül hazajöjjek, szégyenemben inkább az egész városban csavarogtam. Végül is kisírt vörös szemekkel hazamentem, miután a sábeszgyertyákat már meggyújtották. Anyám megnyugtató, mint mindig és megmutatta, hogy mi mindent készített elő a Szombat tiszteletére, és hogy ne féljek, biztosan nem halunk éhen... Megígérte, hogy vasárnap reggel rendezni fogja a dolgot. Vasárnap aztán ott láttam Österreicher urat nálunk otthon ülni, és anyámmal beszélni. Elhozta a pénzt, amit nekem kellett volna, hogy fizessen. Berontottam közéjük és megkértem anyámat, hogy ne is beszéljen vele, mert nem szándékozok hozzá visszamenni, továbbra is nála dolgozni. De anyámnak meg voltak a maga módszerei. Sikerült mind Österreicher, mind pedig engem is meggyőznie.

Amikor Österreichernél inas lettem, megkérdezte, hogy mi a nevem. “*Slajme*”, mondtam. A helyett másik nevet adott. Samu, mondta, a magyarosabban hangzott. Természetesen tiltakoztam új nevem ellen. Minden alkalommal, amikor a Samut hívta, nagyothallónak tettem magamat. Egy alkalommal egy bárónő jelent meg a boltban, számos szolgáló kíséretében. Egy négylovas kocsi várt rá a bolt előtt. A bárónő egy nagy gobelinképet hozott, bekeretezni. A gobelinképek bekeretezése kényes feladat. Arra kell vigyázni, hogy a vonalak minden irányba egyenesen haladjanak. Ez a munka az én specialitásom lett. Österreicher kívánsága az volt, hogy nézzem meg a képet és alkalmazzak hozzá egy megfelelő képkeretet. Hallottam, ahogy Österreicher hívott: “Samu, Samu!”, de mint mindig, ezúttal is süketnek tettem magamat. Amikor látta, hogy nem reagálok, hallottam, amint hirtelen igazi nevemen, Slajme, szólít. Azonnal odasiettem. Odaérkezvén, összeszedtem minden bátorságomat, és tört magyarsággal így szóltam a nemes hölgy jelenlétében:

“Reb Doved, ha nem szégyelli a szakállát viselni, miért szégyeljem én magamat a saját nevem miatt? Azonnal, amint kész lesz arra, hogy a szakállát leborotváltassa, engem is Samunak nevezhet igazi nevem, Slajme helyett!”

Attól kezdve igazi nevemen hívott és Slajmenak nevezett. *(Ez az oka annak, hogy jelen visszaemlékezéseim címe is: "Schlajme".)*

Österreicher, a felesége és a kisleánya, sajnos, Auschwitzban elpusztultak.

Az a bér, amit Österreichernél kaptam, nem sokat segített családunk élelmezésében. Ezért aztán további kereseti források után kellett nézzek. Esténként segítettem anyámnak mosószappant főzni, amit aztán parasztoknak adott el. Azon kívül libákat hizlaltunk és a hízott liba máját anyám budapesti kereskedőknek adta el, míg a libahúst saját magunk tartottuk meg, ingyen. Az esti órákban Klein Manó, a lakatos adott nekem munkát. Préseltem cipő vasakat és megtanultam egy néhány elemi lakatosmunka elvégzését is, mint pl. a bádogos munkáját és vízpumpák javítását. Miután ezt megtanultam, privát megbízásokat is kaptam pumpajavításra.

A legmegerőltetőbb munkám a mikve (*a rituális fürdő*) karbantartása volt. Apám kért arra, hogy vegyem át ezt a munkát tőle, hogy ezáltal a munka a családban maradjon, és hogy visszakapja, miután visszajön a munkaszolgálatból. Hajnalban keltem, hogy a mikvét Hitközségünk tagjainak előkészítsem, akik pitymallatkor jöttek, hogy a reggeli istentisztelet előtt még lebukjanak a rituális fürdő vizébe. Ki kellett takarítanom az öltözőt és a fürdőfülkéket, hozzávetőleg hatvan zsámolyt lesikálnom és leöblítenem, az ülőfürdő vizét megmelegítenem, a fürdőkádak melegvíz szolgáltatását biztosító kazánt fűtenem, az elhasznált víz pumpáját beindítanom és aztán a a tetőn lévő víztartályt feltöltenem, ahonnan a víz a kádakba folyt. A legnehezebb feladat a fürdő közepén álló kályha befűtése és tisztítása volt.

Ahhoz, egy cirkuszi artistához hasonlóan, egy kosárrávaló tűzifával a kezemben, egy keskeny pallón kellett egyensúlyoznom, aztán a hamut és kormot a kályhából eltávolítanom. Berendeztem magamnak egy hajvágó-sarkot is és péntekenként haját vágtam amit csakhamar jól meg is tanultam. Ez a sokféle tevékenység jó pénzt hozott.

Nagyapám, Reb Abraham Eliezer (Reb Avrum-Lezer)

Apai nagyapám 1878-ban született, Lengyelországban. Korán elárvulva Magyarországon élt, ahol több Talmud-iskolát látogatott és hivatalos sakter lett. Feleségének neve Seindel (kis napsugár) szül. Stern volt, a felvidéki Stropfkopf városkából. Számos gyermekük született, akik közül hatan maradtak életben:

Dow-Beris, Mózes Cvi-Hersel, Szara-Gittel, Levi, Zeew-Valwis.

Ha jól tudom, nagyapámnak volt egy Chaim nevű testvére, aki Lengyelországban élt, és egy nővére, akinek a nevét nem ismerem.

Nagyapám idősebbnek látszott, mint való életkora. Hajlottan járt, a szakálla szürke volt és elhanyagolta öltözetét. Csak szombatkor és ünnepnapokon hordott jó ruházatot és *stráimel*-t (stráimli nevű szörmefejfedő) a fején. Hétköznapi kaftánja fénylett a zsírtól, mert a metszésnél megmaradt maradék húst becsomagolás nélkül vágta zsebre – a sok macskájának! Szerény ember volt, aki nem akarta a neki kijáró tiszteletbeli helyet a Sul keleti falánál elfoglalni, noha azt a Hitközség elnöke ismételten felajánlotta neki. Inkább az egyszerű emberek társaságában imádkozott az ajtó közelében. A Tóra jó ismerője volt, és sokan szerettek volna tanulmányi óráján részt venni. Noha 50 éve élt Magyarországon, nem beszélt magyar nyelven, csak zsargonban, azaz Jiddis nyelven. Hivatalos alkalmakhoz magával vitte anyámat, tolmácsolni. Rabbi Naftali Teitelbaum hű barátja volt.

Seindel nagymama nem tudott se írni, se olvasni. Még az imakönyvet se. Anyám ült mellette a zsinagógában és együtt imádkoztak. Szombat délutánonként nagyapám mellé telepedett le, aki aztán Jiddis nyelven felolvasta neki a heti fejezetet.

Esküvője után nagyapám metszőként működött a magyarországi Nyírgyulaj községben. Apám ott született. Később családjával együtt Nyírbátorba költözött és az ottani hitközség sakterja lett. Ott maradt aztán élete végéig. Egy, a munka közben elszenvedett baleset során elvesztette jobb keze több ujját, és fel kellett, hogy adja a sakter mesterségét. A Bet Hamidras előimádkozója lett és szakértő a Kasrut [40](#) kérdéseiben. Fő feladata lett a hizlalt libák nyelőcsövének megvizsgálása. A « Palis », a zsinagóga tantermének egyik sarkában kis állandó kuckót rendezett be magának, és az emberek elhúzták hozzá a libák mindjárt a saktolás után kihúzott nyelőcsövét. A « Halacha » a zsidó vallási törvény szerint a nyelőcsövet meg kell vizsgálni, hogy nem mutat-e forradásokat. Ha nagyapa ilyen forradást talált, elkaparta a körmével. Ha lyuk jött létre, a liba a rituális törvény szerint tisztátalan volt és zsidó nem ehetette meg.

[40\) Kérdések, amelyek az ételek rituális tisztaságával, kóser voltukkal kapcsolatban merülnek fel](#)

Nyírbátorban volt még egy másik sakter, akinek a neve Ezra Finkelstein volt. A két sakter azaz Ezra és nagyapám között ősi viszály dúlt. Még a Kiengesztelés Napján se bocsátottak meg egymásnak. Hogy mi volt a háttere a dolognak, nem tudom. De például nekem is tilos volt Gedáljával, Reb Ezra unokájával beszélni, aki pedig velem egy iskolába járt.

Nagyapa háza sarokház volt, sok szobával. Többnyire egyedül élt ott, nagyanyával együtt. A bebútorozott szép tiszta fogadószobába senkinek se volt szabad belépni. Télen csak egy kis kályhával fűtött földszinti előszobában laktak. Rendkívül takarékosan éltek.

Nem, mintha nem tudtak volna maguknak jobb életet megengedni, de egyszerűen természetükkel fogva zsugoriak voltak. A ház másik végén egy lépcsőfokkal mélyebben egy második konyha volt, Mindkét fal hosszában két polc húzódott. Az egyik oldalon a vörösréz és sárgaréz edényeket, a másikon pedig a nehéz vasedényeket tárolták. Nagymama gyakran ült ott a konyhalépcsőn és ezeket az edényeket tisztogatta és fényesítette, noha sose használták őket

A házhoz hozzátartozott egy kert is, amelyet tavaszkor meg kellett műveljek. Főleg tengerit vettem el. Ezért aztán néhány petákot kaptam, ami még egy pár bonbonra se volt elég. Ezen eleget mérgelődtem, mert nagyapa hétről-hétre sok pénzt dugott Baal Meir Hanesz Rabbi (*Meir a Csodarabbi*) adománygyűjtő perselyébe. Jómagamat fontosabbnak tartottam, mint Rabbi Meirt, már csak azért is, mert én a pénzért keményen megdolgoztam. Elhatároztam, hogy feljavítom a béremet! Beledugtam egy késpengét a persely nyílásába és a pénz csak úgy gurult kifelé.

Remélem, Meir a Csodarabbi megbocsátott nekem.

Amikor egy péntek délután a mikvében dolgoztam, nagyapa magához hívott és elmondta, hogy egy ér megpattant a lábában. Teljesen el voltam képedve, mert nagyapa egyéként sose beszélte meg velem a problémáit vagy egyéb dolgokat. Beszélgetésünk úgy zajlott le, mint egy beszélgetés felnőttek között. A sábesz-ebéd után apámmal elmentünk nagyapához. Nagyon le volt törve. Ránk tekintett és kijelentette, hogy ha a következő keddet megéri, minden rendben van. Később megtudtam, hogy a szóban forgó kedd Nisszán hó első napja volt. Ezen a napon született és halt meg az ő apja és ő maga is Nisszán első napján született. Kedden aztán Österreicher boltjából sürgősen nagyapa házához hívtak. Ágyban fekvé találtam. Számos ember vette körül, többek között saját fiai. Amikor hozzáléptem, isten bűnbocsánatának kérelmében a felénél tartott, (*viduj.*) Megfogta a kezemet, és azt mondta, hogy én vagyok legelső unokája és meg akar áldani.

Lehajoltam hozzá, rátette a kezét a fejemre és megáldott. Aztán megbízta elsőszülött fiát, Dov-Berist, hogy halála után vegye elő végrendeletét a fiókból és még a temetés előtt olvasta fel a hátramaradt családtagok között. Röviddel azután elhalálozott. Végrendeletét a melamed Shlomo Steinberger, olvasta fel.

A végakarát néhány rendelkezésére még jól emlékszem. A hagyatékban való részesedés meghatározásával kezdődtek az előírások. A Rasi előírásai szerinti imaszíjat **41**) elsőszülött fia,

Dov-Beris örökölje, a Rabbeinu Tam előírásai szerinti imaszíjat pedig fia, Mózes. A hagyaték többi része csak feleségének elhalálása után kerüljön szétszétásra. A végrendelet további fejezeteiben meghatározta, hogy fiai a jövőben csak kopaszra nyírt menyasszonyokat vehetnek feleségül. [42](#)) Sírfeliratát is meghatározta. Jellemzően szerénységére, arany betűk helyett fekete betűket kell alkalmazni.

Az emberek, akik a koporsóját viszik, vegyenek előzőleg rituális fürdőt és merüljenek alá a mikvében. Mialatt a halotti menet a koporsóval, a zsidó temetővel határos keresztény temetőn megy keresztül, takarják el a hívők a koporsóját a Gojim elől. Ha Ezra Finkelstein (ősi ellensége) előtte halálozna el, nem akar mellette nyugodni. Ezra később halt meg és akkor már senki se emlékezett nagyapa végrendeletére. Amikor a sírját 1965-ben meglátogattam, láttam, hogy Ezra és feleségének sírja ép nagyapa sírjával szemben van. Nagyapám 65 éves korában hunyt el. Áldott legyen az emléke.

---

40) Slomo ben Isaak (1040-1105) Mainz és Worms városokban tanult, majd Troyesben tanított. A Biblia legtöbb könyvét s a babilóniai Talmud legtöbb traktátumát is kommentálta.

42) az ultra ortodox zsidók szokása szerint

Anyám

Anyám, született Silber Anna Chana 1898. december 15-n született a Majdánka falucskában, Kárpátukrajnában, 1925 augusztus 2-án Sátoraljaújhelyen hozzáment feleségül eljegyzett vőlegényéhez, a nálánál öt évvel fiatalabb Gráber Mózeshez. Magas, kékszemű, karcsú asszony volt. Ortodox zsidó szokás szerint állandóan fejkendőt hordott, Szombaton és zsidó ünnepek alkalmából pedig jólfésült parókát, a Seitelt. Az első Világháború évei alatt Majdánkában élt. 17 éves korában elvesztette édesanyját a már említett vasúti szerencsétlenség következtében. A háztartás vezetésének feladata teljesen rá hárult. Átköltözve Nyírbátorba, az ottaniak más mentalitása miatt eleinte nehézségei támadtak. Nem tudta magát az ottaniakkal megértetni, és a helyzetbe beleszokni. A Majdánkában beszélt Jiddis zsargon eltért a Nyírbátorban beszélttől. Csak kevesen értették meg galíciai kiejtését. De hamar beleszokott helyzetébe. Anyám oroszul, ukránul, Jiddis nyelven, németül csehül és magyarul tudott. Alkalom adtán felkérték tolmácsolásra. Nyírbátorban néhány bolgárkertész is lakott. Zöldséges kertjeikben, másféle, a környéken nem ismert főzelékféléket is termesztettek. Csütörtökönként a zöldségpiacon adták el termékeiket. Minthogy nem tudtak magyarul, nagyon örültek, ha anyám meglátogatta a zöldséges standjukat és ott kisegített, mint tolmács. Ellenszolgáltatásként ingyen töltötték meg zöldséges kosarát. Apjához hasonlóan, anyámban is művészi tehetség szunnyadt. Néhány művészies kézimunkája otthonunkat díszítette. A hálószobában bekeretezett kép lógott a falon, anyám műve! Feketére lakkozott üvegre két galambot festett, amint egy gallyon ültek. A körvonalait megfelelő színű, csillogó-villogó sztaniol papírral töltötte ki. Művészies művirágok tanúsították virágvázában a keze munkáját. Hímzett faliképek más és más mondást tartalmaztak, cseh nyelven. Egynéhány mondóka ezek közül még mindig a fejemben van: pl. **“Ruka ruku myje”** (“Kéz kezet mos”), **“Komu se neleni, tomu se zeleni”** (“Lustaságtól nem zöldül meg a mező”) a Sátoros Ünnep előkészületeként színes papírcsillagokat vágott ki a sátor falának díszítésére, amelynek tetejéről tojáshéjból készített, színes papír csíkokból álló szárnyú és farkú madárcák függtek. Egy alkalommal több napig nem tudtam iskolába menni, mert megbetegedtem. Anyám a melamednek (*tanítónak*) levelet írt Jiddis nyelven, távollétem miatt elnézését kérni. Magyarországon az asszonyok egyébként sose szoktak volt Jiddis nyelven levelezni. “Ki írta ezt a levelet?” kérdezte a melamed. “Az anyám”, válaszoltam. A tanító dühbe gurult és darabokra tépte a bocsánatkérő levelet, majd rám kiáltott: “Hogy merészel egy asszony egyáltalában egy melamednek írni?” Egy más alkalommal tűz ütött ki a nyírbátori bank épületében. A palatető egyes lepattant darabjai, mint a tűzijáték, repültek minden irányba! Akkoriban alig voltam hat éves. Anyám elszörnyedve rohant a Talmud-Tóra Iskolába. Becsavart egy magával hozott takaróba és a karjaiba zárt. Nagy

veszélynek kitéve rohant velem haza a repülő izzó zsidóközött. Ez a kép örökre az emlékezetemben marad. Sose fogom elfelejteni.

Mint izgalmas élmény maradt az emlékezetemben a téli alkonyati órák képe a szombat kimenetele előtt. Anya olyankor velünk üldögélt a konyhában álló ágyon. Hogy ne féljünk a beálló sötétségtől, Jiddis nyelven meséket és legendákat mondott el, vagy pedig saját gyerekkori élményeit írta le. Jiddis dalokat énekelt nekünk, mint „Margeriten”, „Az Imaházban“, „a kályhában ég a tűz“. Ezeket a kedélyes órákat nagyon szerettük és mindig szomorúak voltunk, amikor véget értek. A Havdala, azaz az elválasztás áldása előtt mondott egy imát, amelyet az asszonyok a szombat kimenetele előtt Jiddis nyelven szoktak volt felmondani. Ezzel az imával kérve kérte

Ábrahám, Izsák és Jákob Istenét, most, hogy úgy intézte, hogy a Szombat a végére ér, védelmezze meg Izrael népét minden gonosztól, és minden hívőnek adjon jó hetet, jó hónapot és jó évet!

Noha anyám vallásos érzelmű asszony volt, a vallás előírásainak betartásában bizonyos határokat ismert és nem tűrte, hogy mások írjanak neki valamit elő. Nagyapám, Ábrám Eliezer néha megpróbált nevelésünkbe beleavatkozni, és több „zsidóságot” követelni. De ezekben a dolgokban anyám megtartotta függetlenségét. Anyám szabályai meghatározták többek között, hogy a pajesz ne legyen hosszabb, mint a fülcimpa. Az öltözet rendes polgári legyen, nem pedig az ortodox zsidók viselete.

Anyám a könyvek olvasása tekintetében se tűrt másoktól előírásokat. Így például Shalom Asch könyveit olvasta, akinek a műveit pedig ortodox zsidó körökben tiltották, lebecsülték és megvetették. Még a *Nazarénus* című művét is elolvasta. Ezeket a könyveket többnyire én vettem ki neki a kölcsönkönyvtárból. Az állt a szándékában, hogy széles általános műveltségre tegyünk szert, és hogy olyan szakmát tanuljunk ki, amely aztán Izraelbe való megérkezésünk után a hasznunkra lesz. Mint igazi „Jiddise Mamma» azaz zsidó mama, gondunkat viselte, hogy ne maradjunk soványak. Feltáplált bennünket spenóttal, csukamájolajjal, stb. Különösen zavarta, hogy a szakállam később kezdett sarjadni. Szerette volna látni, hogy hamarabb leszek felnőtt. Minden reménye és törekvése arra irányult, hogy nagy, elágazó családja létrejöttét érje meg és hogy Erec Izraelben (Izrael országában) unokáinak örülhessen. A nácik és segítőtársaik meggátolták, hogy álmai valóra váljanak.

Amit ma még mondani szeretnék Neked, az a következő:

Anyám! Nagy szomorúságomra nincsen sírkövel megjelölt sírod, amit felkereshetnék.

Nagyon szorongat mind a mai napig, hogy Benneteket akkor, Auschwitzban, a szelektálásnál a nagy zűrzavarban elválasztottak tőlem és elszakadtunk egymástól, anélkül, hogy egyetlen búcsúsót

mondhattunk volna. Látlak magam előtt a gyerekekkel, amint beléd kapaszkodnak, félelmükben, hogy a zűrzavarban elvesztenek Téged. Eltávolodtatok, én meg néztem utánatok, míg végleg el nem tűntetek a szemem elől. Akkoriban még nem tudtam, hogy az volt utolsó utatok.

Anyám! Sajnos nem tudtam gyászbeszédet tartani Neked, és nem tudtam kifejezni, hogy szeretlek. Mindennél jobban szerettelek.

Te voltál számomra a « Jiddise Mamme » példaképe, és még több mint az ! Szívesen adnám hátralévő életem egy részét azért, cserébe, hogy még egyszer, egy szempillantásra lássalak!

Borzalom tölt el, ha csak utolsó utatokra gondolok és a szörnyű szenvedésre, amin átestetek a gázkamrába való belépéskor. Amikor csak a « Jiddise Mamme » című dalt hallom, úgy tűnik, mintha Neked írták volna. Libabőrös leszek, és a legszívesebben bőgnék.

Ha a sírodnál állhatnák, elénekelném Neked azt a dalt, amelyet együtt énekelünk Szombat estéjén, és amely olyannyira megfelel a Te természetednek:

„Vajon ki talál egy szorgos asszonyt? Többet ér, mint a drágagyöngy...”

Csak jót tesz neki, soha semmi rosszat, élte minden napján.

Méltóság és fény az öltözete

Mosolyogva gondol a későbbi napokra.

A szájából bölcsesség árad, nyelve jóra tanít.

Sok szorgos asszony van a világon, de Te túlteszel mindegyiken.”

Apám

Apám, Gráber Mózes (Majse) 1903. december 17-én a Nyírgyulaj nevű községben született és Nyírbátor nagyközségben nevelkedett. Gyerekkoromban nem volt valami jó viszony közöttünk. Ez megváltozott, amikor a zsidóüldözés kezdetét vette és a sors összetartásra kényszerített bennünket. Ezáltal közel kerültünk egymáshoz. Megértettük egymást és jó kapcsolatunkat a koncentrációs táborokban is fenntartottuk. Ott aztán még inkább rá voltunk egymásra utalva és az., hogy kölcsönösen egymás gondját viseltük, volt a fő oka annak, hogy egyáltalában életben maradtunk. Gyermekkori emlékezetem szerint apám igen pedáns ember volt. Mint uralkodó természetű, gyors és szorgalmas ember, nem tűrt henyélőket. Fiatal korában nem vette nagyon komolyan a vallás szabályait. A bajok és a zsidóüldözés ellenére mindig vidám és jókedvű volt, Az, hogy kis növésű volt, nem okozott nála különösebb kisebbségi komplexust. Ép ellenkezőleg, jól jött ki az emberekkel. Villogó fekete szemei és ápolt fekete szakála jó megjelenést kölcsönöztek neki (lásd a 134. oldalt). Többnyire divatos öltönyt hordott, ingjéhez kemény gallért öltött, hozzáillő nyakkendővel. Mielőtt szombat esténként a zsinagógába ment, egy csipesszel kiszedte felesleges szőrszállait az arcából. Cipője tükörfényes volt. Anyám mindig felülvizsgálta megjelenését. Barátai többnyire fiatalabbak voltak, mint ő maga. Hétfvégén nálunk jöttek össze römizni. Ez a kártyajáték engem is nagyon érdekelt és megkértem apámat, hogy magyarázza meg, hogy megy. “Túl buta vagy hozzá”, válaszolta. “Nincs semmi értelme, neked megmagyarázni! Azon kívül, jegyezd jól meg, hogy minden tevékenység, zsoltárok imádkozása helyett, tiszta idővesztés!” (Valamilyen okból, a zsoltárok álltak nála mindig a legfelső helyen, amiért is állandóan ragaszkodott ahhoz, hogy zsoltárokat imádkozzak.) Minthogy nézete szerint nem rendelkeztem megfelelő adottsággal römizéshez, feltétlenül meg akartam tanulni sakkozni. Elmentem a sakkklubba, ahol a játékosok többnyire zsidók voltak. Órák hosszat kibiceltem sok játszmat, amíg a szabályokat olyannyira meg nem tanultam, hogy magam is tudtam játszani. Egy adandó alkalommal megkérdeztem az apámat, hogy volna-e kedve velem sakkozni. “Das spielen nar Gojim” mondta, azaz hogy *csak nem zsidók sakkoznak!*

Apám introvertált típus volt. Sose mesélt gyerekkoráról. Nem érdekelte, hogy mit tanulok az iskolában. A gyermekek nevelése anyám hatáskörébe tartozott. Nagyon érdekelte azonban haladásom a Talmud Tóra Iskolában. Szombatonként kikérdezett a mindenkori heti szakaszból, vagy egy Talmud-probléma megoldásáról. Sőt mi több, nagyapa is vizsgáztatott.

Apámnak különös tehetsége volt kellemetlen helyzetekbe kerülni. Mindez nagyapám egy bizonyos ostoba, áldatlan határozatával kezdődött.

Amikor az Osztrák-Magyar Monarchia az I. Világháború végével szétesett, a lakosságnak joga volt a számukra legmegfelelőbb állampolgárságot kiválasztani.

Nagyapa megkérvényezte a magyar állampolgárságot a saját maga, felesége és legidősebb fia, Beris számára. A két kiskorú fiát, Mózes és Zvi-Herselt nem foglalta bele a polgárjog kérvényezésébe. Ennek következtében egy Kafka-szerű helyzet jött létre. Lengyelországban született nagyapám magyar állampolgár lett, míg két fia, Mózes és Zvi-Hersel, akik Magyarországon születtek, lengyel állampolgárok lettek, minden esetre a magyar hatóságok nézete szerint.

Amikor aztán 1939-ben megszavazták az első zsidótörvényt, az legelőször is a külföldi állampolgárságú zsidókat érintette, vagy a hivatalos értelmezés szerint "hontalan" zsidókat. A törvény alapján apám elvesztette iparendélyét. Órás üzletét be kellett zárnia, amit Fetmann Mózes-sal együttesen vezetett. Új üzletet nyitott egy nem zsidó társsal, Szekeressel, de azt is be kellett, hogy csukja.

Apám akármilyen munkát szívesen elvállalt, csak hogy el tudja látni a családját. Először Lefkovic az ortodox Hitközség elnökének nagykereskedésében készítette elő a kiszállítandó árút. Azután Kellner barátja ruhaüzletében dolgozott. A magyar csendőrség megkeserítette apám életét. Illegalitásba kellett, hogy menjen, mert a törvény szerint az egész családját vele együtt ki kellett volna toloncolni.

Ezért aztán apámat állandóan keresték. Az időtáj apám a legtöbb idejét a vasúton töltötte, Budapest és Nyírbátor között. Anyám naponta bejárta a nyírbátori zsidó kereskedőket és budapesti megrendeléseket vett fel tőlük. A pályaudvaron átvette a szóban forgó kereskedők csomagjait és átadta apámnak az új rendeléseket. A vasúti kalauzok többnyire meg voltak vesztegetve, és figyeltek, nem jön-e a csendőrség. Ha közeledtek, segítettek neki elbújni. A csendőrség majdnem minden éjjel nálunk járt, apámat keresni és lestek utána a Sulban is. Ha sikerült apámnak egy szombatra a házába beosonni, a Jesiva Bocherek készen álltak veszély esetén megmenteni. Végül is apámnak sikerült Budapesten sok pénzért tartózkodási engedélyt szereznie.

Apámnak ezek után sikerült új munkát találnia a sánta Weisz tímár üzemében. Ez a munka volt a legnehezebb egész életében úgy, hogy nem is bírta ki valami sokáig. Azután vett egy kerékpárt és rövidáruval járt házról-házra a környező falvakban. Mindez nem hozott valami sok pénzt, úgy hogy más munkát keresett. Az ortodox hitközség rábízta a rituális fürdő, a Mikve karbantartását. Ezt a munkát annak előtte csak nem zsidók végezték. Amikor apámat behívták munkaszolgálatra, én vettem át ezt a feladatot, mint már elmondottam. Miután apámat elbocsátották a munkaszolgálatból újra megkezdte a Mikve karbantartását és ezt folytatta is addig, amíg nem deportálták Auschwitzba.

Benyomások szülői házunkból

Nálunk otthon az ünnepnapok voltak felejthetetlenek. Elsősorban a Purim, **43)** a Peszach és a Sukkot. Ezekről szeretnék beszámolni.

Purim

Adar hónap elsején (február/március közepén, amikor a Purimot ünnepeljük) a bejárat fölé egy mondást akasztottunk ki: “Ha Adar jön, sok örömet szerzünk!” Kérdeztük is magunktól, hogy lehet az, hogy Purimot csak egy napig ünnepeljük, míg Peszach (a zsidó “húsvét”) Szukot (a sátoros ünnep) és Chanukka **44)**- (a téli fény ünnepe) mind nyolc nap hosszát tartanak.

Purim ünnepét a zsidók világszerte megtartják, de Szamos hitközségnek saját azokasaik alakultak ki. Náluk a fő esemény a zsinagógában zajlott le. A hitközségben farsangi hangulat uralkodott, kereplőkkel felszerelve vártuk az Eszter pergament, tekercs olvasását. Minden alkalommal, amikor a gonosz Hámán neve felmerült, topogtak a jelenlévők a lábukkal és megszólaltak a kereplők. A fiúk leányok ruhájába öltöztek, és a leányok fiú ruhába **45)**, Mások kiöltöztek, mint Chasszidok, stráimlival (szőrmefejfedő) a fejükön. Anya pár nappal az ünnep előtt mindenféle süteményt sütött, kiterítette a finomságokat az ágyon és szétoztotta őket tányérvákra. Ezeket az ajándékokat a rokonság és az ismerősök között osztottuk szét és azért Purim pénzt, kaptunk. Purim estéjén nagy vacsora volt, de a fő lakomát a rabbinál tartották.

A talmud diákjai (az u.n.bocherek) felmásztak az asztal tetejére és onnan olvasták fel kórusban az előkészített prédikációt és a klezmerek játszottak. Egy Jiddis-nyelvű Purim Színjáték is előadásra került. Emlékezetemben maradtak még Jiddis dalok is és egy pár Jiddis Purim mondás: Például a következő:

“Purim is nur a Tag, a Kabzan is men a ganz Jahr” azaz “*Purim csak egy napig tart, de szegény csóró lehetsz egész éven át!*”

---

43) Purim= Örömnünnep tavasszal, amikor a zsidók visszaemlékeznek arra, hogyan mentette meg őket

Eszter királynő a régi Perzsiában a gonosz Hámán elöl

44) Chanuka=Ez a szokás “charade” néven az angol karácsonyi ünnepség során máig is

alkalmazást nyer, sőt, feljegyezték, hogy Viktória Királynő nagy családja is így szórakozott. Férje, Albert zsidó származású volt. A FORDITÓ

45) “Szentéletűek” A Chasszidizmus hívei

A Jiddis nyelv és kultúra nem terjedt el széles körökben Magyarországon. Nem voltak sem Jiddis iskolák, sem pedig Jiddis színházi társulatok, mint Lengyelországban vagy a többi kelet európai országban. Ezért aztán igazi szenzáció számba ment Nyírbátorban, amikor egy Jiddis Purim-színjátékot hirdettek meg. Az előadásra Nyírbátor egyetlen mozijában (a hunyadi utca és a piactér sarkon) került sor. Címe: “József eladása” volt. A színészek mind helybeli fiatalok voltak. Egy kisfiú, aki Benjámin szerepét játszotta, ide-oda mászkált a színpadon és szomorúan énekelt egy dalt: “Josef, Josef ! Wi bist du“ (“ József, József, hol vagy?”) Jachcel, a tréfacsináló szerepét Gutmann Szrulcse játszotta. Egy kitömött birkával a kezében jelent meg a színpadon, amelyben egy palack céklarépa-lét rejtett el. Aztán előszedett egy hatalmas sakter-kést, elmondta az, előirt áldást a saktolás előtt és miközben a kést a kitömött birka torkába, döfte, kiengedte a céklalét, úgy hogy az egész igen realiztikusan nézett ki. A közönség először megijedt, de aztán alig tudták a nevetést abbahagyni.

Peszach *Főleg* a szép edény keltett mély benyomást bennem, amit Peszach 46) idején használtunk.

Még Széder este előtt anya felkapaszkodott a padlásra, ahol rendszerint a fehérműt szárította, és vigyázva lehozta az ünnepi edényt. Mindegyikünk más színű és más alakú tányért stb. kapott. A poharak - négy pohár bor fogyasztására a Széder estén – ép úgy különböztek egymástól, mint a mély tányérok, amelyekből tejbe áztatott Maceszt ettünk egy különleges formájú kanállal, amely úgy nézett ki, mint egy kis vakolókanál. Noha mi (az Izraelen kívül élő zsidók szokása szerint) két Széder estét ünnepeltünk, az első Széder este nem olyan volt, mint a második. A fő attrakció az “Afikoman” , egy különleges darab macesz elcsórása volt, amelynek elfogyasztása nélkül a Széder esti vacsora nem érhet véget, és ezért váltságdíjat követeltünk érte. Az otthon megtartott Széder után még elmentünk a rabbi Széderjéhez, ahová időközben a hitközség majdnem minden tagja megérkezett.

Szukot’’, a sátoros ünnep

Néhány nappal “Szukot”, a sátoros ünnep előtt, a házunk már olyan megjelenést öltött, mint egy képműalkotás. A sátoros ünnepi díszek készítésének a mestere természetesen anyám volt, Az egész nagyközségben a mi sátrunk volt a legszebben kidíszítve. Boldog vagyok, hogy ezt a művészetet megtanultam tőle. Néhány darabot magam is újra meg csináltam később, a saját gyerekeimnek.

---

46) Zsidó “húsvét”, a Kivonulás Egyiptomból emlékére. Egy hétig tart, és az első nap előestéjén a Széder estével kezdődik. “Széder” azt jelenti, hogy “rend” és a pontosan előirt szövegek, és ételek sorrendjére utal

---

Sarkadi Margit

Margit nálunk élt. Fogalmam sincs hogyan és mikor került hozzánk. Csak azt tudom, hogy Sarkadi Margit volt a neve és Hajdúszoboszlón született. Református vallású volt, és vasárnaponként és keresztény ünnepeken rendszeresen templomba járt. Gyakorlatilag az egész nagyközségben Gráber Margit néven ismerték. Egyszerű asszony volt, aki sose járt iskolába és természetesen analfabéta volt. Margit megszokta életmódunkat és segített anyámnak a házi munkák elvégzésében. A lomtárban aludt. Azt a kevés pénzecskét, amit anyámtól kapott, a leánytestvéremre pazarolta, akinek mindenféle kendőt és ruhákat vásárolt.

Margit ismerte a dörgést, ami háztartásunkra vonatkozott. Csakhamar kívülről tudta a héber nyelvű reggeli imát gyermekeknek és ügyelt rá, hogy mi gyermekek azt minden reggel felmondjuk. Ha átugrottuk egy áldás mondását, beárult minket a szüleinknél. Ismerte a zsidó étkezési törvényeket és tudta, hogy a szombat alatt nem kérhetjük meg valamit csinálni, ami a pihenőnapot megszenteltelenítené, de neki, mint nem-zsidónak szabad volt saját akaratból ezeket a dolgokat elintézni ha kedve volt rá. Pl. tüzet rakni a kályhában, ha szenvedtünk a rettentő hidegtől. Ha szombaton megkértük, hogy rakjon tüzet, megtagadta, mert ez a kérés bűn volt. Egy nappal Széder este előtt apám eladott neki minden “megerjedtet“ (Chomect) a házunkban [47](#)) Egy adás-vételiszervződést állítottak fel, amelyet apám felolvasott neki. Figyelmesen odahallgatott és az egész dolgot egyáltalában igen komolyra vette. Szigorúan ügyelt a szerződésre és a “megerjedt” élelmiszert tartalmazó éléskamra kulcsát őrizte, hisz az formailag az övé volt.

Amikor a zsidóüldözés divatba jött és eleinte főleg a gyermekek ellen irányult, Margit mindig elkísérte testvéreimet a Chéderbe és értük is ment. Jaj volt annak a nem-zsidónak, aki egy rossz szót merészelt szólni testvéreimhez. Margit olyan botrányt csinált, hogy még, és bottal a kezében vette üldözőbe.

Amikor a gettóba kerültünk, Margit megzavarodva szaladgált ide-oda az utcán.

Megöregedett és megtört, főleg, amikor meghallotta, hogy a többi családtagokat meggyilkolták. De tovább szolgált apám új családjánál. Amikor apámék Izraelbe költöztek, Margit magára maradt. Magas korban halt meg az aggok házában.

---

47) a Peszach ünnepe alatt nem szabad semmiféle kovászos, megerjedt élelmiszert a házban tartani. Ezért azt szimbolikusan, formailag eladják, hogy ne legyen a zsidó tulajdona.

Az első deportálások Magyarországról

A németbarát miniszterelnök, Bárdossy László, akit 1941-ben bíztak meg kormányalakítással, augusztus 2-án a budapesti Parlamentben zsidótörvényt szavaztatott meg, amelynek mintájául az 1935-ös u.n. Nürnbergi Törvények szolgáltak. Ezen rendelkezések első áldozatai külföldi állampolgárságú zsidók voltak. Ezekhez tartoztunk mi is.

Még abban a hónapban 16-18, 000 zsidót deportáltak Lengyelországba. Legtöbbjük Ruszinszokóból jött, (a mai Kárpát Ukrajna) amelyet két évvel azelőtt foglaltak el a magyar csapatok. 48)

A zsidókat Kamenyeck-Podolszka hurcolták el, ahol a legtöbbet meggyilkolták. 49)

Bennünket és néhány más családot a városháza pincéjében lévő cellákba zártak be, ahol is tíz napig maradtunk. Azután magyar csendőrök kíséretében, embertelen körülmények között marhavagonokban egy Havasalja nevű faluba szállítottak bennünket, a lengyel határra. Ezen helységen keresztül jutott a legtöbb deportált lengyel földre, ahonnét nem volt élve visszatérés. Néhányszáz embert egy volt fűrészmalomba zártak. A betonpadlón feküdtünk, ahol még a vasúti sínek maradványai ott voltak. Ki kellett párnázzuk magunkat, hogy a sínek ne nyomjanak. A helybeli parasztok adtak el nekünk élelmiszert és néha „vajgolyóbisokat“ találtunk, azaz rongyból álló golyókat, vajjal bekenve.

Amire mi Havasaljába érkeztünk, a lengyelek lezárták a határt, és nem engedtek be több elüldözöttet. A magyarok továbbra is fogva tartottak bennünket az ideiglenes táborban, abban a reményben, hogy a lengyeleket csakhamar rá tudják bírni a határ megnyitására.

Apám az időtáiban munkaszolgálatos volt a magyar hadseregben. Egy őrmester kíséretében érkezett hozzánk. Útközben sikerült neki az őrmester urat megvesztegetnie. Így megengedte neki, hogy levegye a sárga karszalagot, sőt, még az őrmester rangjelzését is feltehetette. Így sikerült neki, miután a táborban megjelent, szabadonbocsátásunkat elérnie.

Apám visszatért Budapestre, ahol tartózkodási engedélyt szerzett az egész családnak, miközben mi Kárpát Ukrajnát kerestük, abban a reményben, hogy rokonságra találunk. De hiába. Nem találtunk senkit se, mert mindenkit már korábban deportáltak. Azután tovább utaztunk, Nyírbátorba. Ott maradtunk 1944-ig. Azután újra deportáltak bennünket, ezúttal Auschwitzba.

---

48)A haláltáborokból való visszatérésünk után teljesen megváltozva láttuk viszont.

49) Kamenyeck-Podolszka Lengyelországban ottan kivégeztek 16, 000-18, 000 zsidót a Felvidékről

---

A Shoah Holokauszt 50)

1944 március 19-én német csapatok szálltak meg Magyarországot. Eichmann képviselői, Hermann Krumei és Dieter Wisliceny megjelentek a Budapesti Zsidó Hitközség irodájában és a hitközség vezetőségének egybeivását követelték. Március 21-én egy nyolctagú tanács jött létre Stern Samu budapesti hitközségi elnök vezetése alatt. 1944. március 22-én Horthy Miklós feleskette Sztójai Dömét, az új miniszterelnököt. Vezetése alatt a Minisztertanács egy egész sor zsidóellenes intézkedést hozott.

Ugyanebben az időben a németek berendezkedtek a nyírbátori bank épületében. Másnap nagy rémületünkre csendőrök álltak az ajtó előtt, hogy anyát a német főhadiszállásra vigyék. Fogalmunk se volt miért és hogy viszontlátjuk-e, ha ugyan! Mint kiderült, anya volt az egyetlen, aki a németek és magyarok között tolmácsolni tudott. Estefelé hazajött és a következőket mondott: „Most a németeknek tolmácsoltam és remélem, hogy nemsokára az oroszoknak fogok tolmácsolni!”

Lásd: Eitan Porat, *Stimme der toten Kinder – Von den Karpaten durch Auschwitz, Nordhausen und Bergen Belsen nach Israel 1928-1996*. Konstanz 1996.

1944 júniusában a volt Weiss Manfred Vas- és Fémművek csepeli üzemében voltam internált munkaszolgálatos. Egyik bajtársam, egy kis szőke zsidó fiú a Felvidékről, elmesélte nekem, hogy ő megjárta Kamenyec Podolszk poklát. Ott nem volt semmi munka. Nem volt semmi más, csak kivégzés. Hogy a halálra ítélték hogyan tengődtek, azzal nem törődött senki. Hulladékot, krumplihajat szedtek a német csapatoktól. Egész utcák álltak üresen, ahol a lakosságot már kiirtották. Egy reggel ment valami élelmiszert keresni, amikor egy német SS-emberbe ütközött, aki üldözőbe vette. Egyik udvarból a másikba menekült, a német SS-ember utána. Szerencséjére, az egyik udvarban egy hatalmas kiéhezett házőrző farkaskutya támadta meg a németet. A német egyik lövést a másik után adta le a kutyára. Aztán a barátom került sorra, de a Luger pisztoly már üres volt. A német fejbe vágta a pisztollyal és otthagya, eszméletlenül. Később magához tért. Hogy hogyan került vissza Magyarországra, nem tudom, de biztos nem maradt életben, mert nem voltak ismerősei, barátai. Ki segített volna neki bujkálni, hamis papírokat szerezni? A FORDÍTÓ

Minekünk zsidóknak a nagyközségben fogalmunk se volt arról, hogy közben mi ment végbe Budapesten. 1944. április 5-én sújtott bennünket az első kényszerintézkedés. Minden zsidó köteles volt sárga csillagot viselni (Dávid csillagnak formájában,) amelyet a mellkas magasságában a külső ruházatra kellett felvarrni. A zsidócsillag nélkül zsidó nem mutatkozhatott az utcán. Ez veszélyeztette a zsidók biztonságát és a zsidók üldözése és megaláztatása nőttön-nőtt.

A csöcselék uralkodott a helybeli katonaság támogatásával. A zsinagógából jövő zsidókat erő támadások szaporodtak.

A rendőrség ezekkel mit sem törődött. A jogrendnek vége lett.

---

50) Héberül: [Katasztrófa](#)

Mi 15 és 18 év közötti zsidó fiuk már 1942 óta levente előképzős ifjuk lettünk, hiszen „levente“ zsidó nem lehetett. Nem gyakorlatozhattunk többet a puskákkal, a helyett ásót, lapátot és csákányt hordtunk a vállunkon,

Egy nap parancsot kaptunk, hogy jelenjünk meg a városháza udvarán, ahol ásót, kapát és csákányt osztottak ki közöttünk. Aztán hármas sorokba állva, a szerszámokkal a vállunkon, kivonultunk és a helybeli lakosság előtt a nagyközség központjába mentünk. Ezzel azt ábrázoltak, hogy az új rendben a zsidóknak keményen dolgozniuk kell. „Büdös zsidók“ és hasonló kifejezések röpködtek a levegőben. Úgy éreztem magam, mint egy egzotikus állat az állatkertben, amelyet megbámulnak. Parádénk alatt zsidók nem merészkedtek az utcára. Parancsnokaink altisztek voltak, akik ép most jelentkeztek önként a nyilaskeresztes egységekhez – a horogkeresztes alakulatok magyar változatához. Nyírbátorban Österreicher üzlete melletti udvaron volt a nyilasok pártháza. Élünkön ki állt? Nem más, mint a közös iskola osztályfőnököm, *aki tegnap még erkölcsre tanított és ma pedig nyilaskeresztes karszalaggal állt előttem, durván fellépett és nem ismert többé.* A feladatunk abból állt, hogy az aszfaltot feltépjük a központtól a vasútállomásig, kb. 1 km hosszan, az utat kikövezzük, és homokkal megerősítsük.

Mínt hogy munkánkkal nem voltak megelégedve, végül is szakmunkásokat bíztak meg azzal, hogy az utat befejezzék. Ezt a munkaszolgálatot ismeretlen okokból megszakították és a deportálásig békében, hagytak bennünket. Nagyközségünkben és más városokban is meg lehetősé- el voltunk szigetelve és nem tudtuk, milyen kapcsolatokat tartottak fenn a zsidó szervezetek és azok vezetői Budapesten a németekhez. A Vörös Hadsereg a határok előtt állt. Reménykedtünk a mielőbbi orosz bejövételben, mielőtt a németek valami bántalmat okoznak. De a németek nem hagyták magukat a helyzettől befolyásolni, hanem folytatták ördögi pusztító munkájukat, mintha nem is lenne háború.

1944 Peszach estéje volt a legszomorúbb egész életemben. Rémhírek terjengtek, hogy valami más országba deportálnak bennünket. A hangulat igen nyomott volt. Széder este (*zsidó húsvét este*) után nem mentünk el a rabbihoz, mint szokásban volt. Minden zsidó bezárkózott az otthonába és vart a sorsára. Az egyhetes Peszach ünnep közepe táján nyilaskeresztes csapatok jöttek a nagyközségbe, civil ruhában, de nyilas karszalaggal, egy zömök, alacsony ember vezetése alatt, aki bikacsekket hordott a kezében. Miután berendezkedtek a Városházán, felszólítottak a zsidó hitközség vezetőjét, hogy jelenjen meg náluk a tagság névjegyzékével. Igazság szerint ez a jegyzék már létezett. Városi tisztviselők állítottak össze bizonyos idővel ezelőtt és a kikeresztelkedett zsidók és leszármazottaik nevét is tartalmazta. A zsidók összeszedésével a hírhedt csendőrséget bíztak meg. Felkeresték a zsidók otthonait, ellenőrizték, hogy mindenki ott van-e, és megparancsolták, hogy azonnal gyülekezzenek a zsinagóga előtti téren. Egyetlen nap időt hagytak nekünk a legszükségesebbet becsomagolni, amit kezünkben vihettünk. Aztán újra gyülekeznünk kellett a zsinagógában.

Sietve összeszedtük dolgainkat. A családi fényképet eldugtam nagyapám hazában a padláson. Anyám briliánus gyűrűjét elástuk a pincében. Amikor aztán visszatértünk a haláltáborokból, meg kellett állapítanunk, hogy mindezek a dolgok időközben eltűntek.

Amint bennünket elhurcoltak, a csőcselék megszállta a házainkat és mindent kifosztottak, sőt, a kerteket is felástak, a padlót is feltépték, hogy az eldugott értéktárgyakat megtalálják.

A zsidóknak eszükbe se jutott, menekülni, vagy elrejtőzni, mert azáltal életüket veszélyeztették volna. A magyarok nem tétováztak, a zsidót elárulni.

Miután másnap összegyülekeztünk a zsinagóga udvarán, a nyíregyházai kerületi központ zsidó hitközségéhez vittek bennünket. Ott összpontosult a környék 61 községének a zsidósága, 17, 580 személy, beleértve 5000 nyíregyházait. Néhány nap után három improvizált gettóba osztottak fel bennünket, amelyeket tanyákon hoztak létre. Sietve felállított szükségszállásokkal létesítettek Minket a simapusztai tanyára vittek egy szögesdróttal bekerített tanyába kerültünk. A szérűben és a ló- és szarvasmarha-istállóknak helyeztek el bennünket..

A gettót csendőrség őrizte. A külvilágtól elzárva, teremtett lélek se ki, se be! Szerencsénkre meleg volt, szép idő, és így életünk könnyebb volt. Nap nap után semmittevással töltöttük az időt. Még egy családi esemény is történt:

Öcsém, -Beru elérte a Bar Micva kort, de senki se törődött ezzel. Szakállasok leborotváltak szakállukat, hogy elkerüljék a bajokat, mert a szakáll a zsidógyűlölők szemében a csúf zsidó jelképe volt. Így aztán borotvált képű hitközségi vezetők a keresztények öltözetében léptek fel, úgy hogy alig lehetett őket megismerni. Ez Teitelbaum Áron rabbira is vonatkozik, aki meghagyta vaskos bajuszát és egy parasztkucsmát tett a fejére.

A sorsdöntő nap

1944 május 25-én utasítást kaptunk dolgainkat becsomagolni, és mindjárt azután elindítottak minket az ideiglenes vasútállomáshoz. Volt elég tapasztalatom az 1941-es deportálásból, ismertem a kínokat és a megaláztatást, a tehervagont, jobban mondván a marhavagont. Akkor is néhány nap és néhány éjjel voltunk úton, De ezúttal három évvel idősebb voltam és emberek vettek körül, akikkel együtt nőttem fel és minden nap együtt voltunk. Mindez nehezebben elviselhetővé tette a helyzetet. Másrészt azzal vigasztaltam magam, hogy ezúttal is megmenekülünk a pokolból, mint a legutóbbi alkalommal.

A Vörös Hadsereg közelsége még táplálta is ezeket a hamis reményeket és illúziókat. Még a legokosabbak és legképzettebbek közöttünk se tudták elképzelni, hogy mi vár ránk. Az általános vélemény szerint, amit az őrség is megerősített, munkatáborba visznek bennünket, és ott kell maradnunk a háború végéig.

Az egész deportálást magyarok hajtották végre, különösképp a csendőrség tett ki magáért.

Láttam az általam már jól ismert marhavagonokat. Az ajtók nyitva álltak, de a rácsos szellőztető nyílásokat befedték, hogy ne lássuk, merre megyünk. Minden vagonba 70-80 embert tömtek be. Minden szállítmány 3000 – 3500 emberből állott és minden nap négy vonat hagyta el a mi környékünket Auschwitz felé.

Minden vagonban két edény volt, az egyik ivóvízzel, a másik a szükségletek elvégzésére. Minden oldalról nagy lárma és kiáltozás közepette bevágtak, majd bereteszelték az oldalsó ajtókat. Az volt az érzésem, hogy fejbeverték egy kalapáccsal. Elsötétült a világ a szemem előtt. Egy ideig tartott, amíg a félhomályt a vagonban megszokta az ember szeme. A gyermekek elkezdtek félelmükben üvölni. Úgy rendezkedtünk be, hogy az öregek és gyermekek lefekhettek, míg a fiatalok felváltva kilesték a repedéseken, hogy legalább valami fogalmunk legyen, merre megyünk.

Utólag megtudtam néhány részletet ezekről a szállítmányokról. Előfordult hogy egy előzetes szelekciót hajtottak végre, amennyiben az öregek és gyermekek külön vagonba kerültek.

A németek megpróbálták bennünket összemorzsolni, hogy már erősen legyengülve érkezzünk meg Auschwitzba.

Ördögi logikájukkal, a propagandával is törődtek és megpróbálták kifelé egy bizonyos emberiséget mutatni. Amellett nem tévováztak hűségese szövetségesüket, a magyarokat is félrevezetni. Bizonyítékul a németek filmre vettek egy jelenetet, amely szerint magyar csendőrök durván püfölve hajtották a deportáltakat a vagonba.

Amikor a szállítmány megérkezett Košice (Kassa) városába, ahol a felügyeletet németek vették át a magyar vonatkísérőktől, a film felvételét tovább folytatták és mutatták, hogy milyen barátságosan fogadták a németek a zsidókat, rájuk nevetve. Ezt a filmet aztán a Vörös Kereszt képviselőinek is bemutatták, azzal a szándékkal, hogy a magyarokat megrágalmazzak.

A németek megpróbálták az útirányt titokban tartani. Ennek ellenére egyes helységeket felismertünk és abból arra következtettünk, hogy Lengyelországban vagyunk. De pontos úti célunkról nem tudtunk semmit se. Útközben meghalt néhány beteg, öregember, akik az utazás megpróbáltatásait nem bírták ki.

Gondolatok a pokol tornácán

A Talmud-tóra Iskolában a tanítók megmagyarázták a bűn és bűnhődés közötti összefüggést.

A gonoszok és a bűnösök haláluk után megkapják büntetésüket.

Az égben, a sötétség hegysége mögött ott van a pokol, amelynek tüzében a gonoszok el kell, hogy égjenek.

Itt állok most a pokol tornácán, még életben vagyok, ezen a világon és nem a másvilágon. Nem tudom, milyen bűnt követtem el.

De mi volt a bűne a sok ezer kis gyermeknek, akiket ártatlanul küldtek a halálba? A zsidó folklóré ismeri a Halál Angyalát, mint fenyegető gyilkos alakot.

Gyerekkoromban a Halál Angyalát szörnyetegként képzeltem el, kiálló szarvakkal és tátongó fogazatával.

Most szemben állok Asmodeussal, a démonok szörnyű királyával, de külsőleg ép olyan a megjelenése, mint más emberé, hiszen egy európai kulturális nemzet fia. De mégis a hatalmában áll, emberek ezreinek a sorsa felett rendelkezni:

Ki éljen és ki haljon meg.

Egy bizonyos megoldatlan kérdés fennmaradt számomra. Miért?

Miért irtották ki családomat sokmilliónyi más áldozattal együtt? Hiszen nem üzentünk nekik háborút. Sose hallottunk róluk és nem tettünk ellenük semmit.

Erre a kérdésre nem tud senkise válaszolni. Még ha manapság németekkel találkozok, felteszem ezt a kérdést, de választ nem kapok rá.

Auschwitz, 1944. május 28

Auschwitz-Birkenau (51-52)

„Arbeit macht frei“ (A munka felszabadít) állt a haláltábor bejárata felett. Tehervonatunk végállomása Birkenauban volt. Ott állt meg a rakodón. Azonnal felszakítottak kívülről az ajtókat és harsány „Kifelé! Kifelé!“ üvöltéssel lökték ki és ütötték-verték az örök az újonnan jötteket, hogy sietségre késztessek őket. Akkor láttam életemben először embereket csíkos rabruhában. Nagy meglepetésemre Jiddis nyelven beszéltek. Máiig sem értem, miért hallgattak. Miért nem adtak értésünkre semmit se? Segítettek az öregeknek és rokkantaknak a kiszálláskor. Amikor elhagytam a vonatot, alig láttam, annyira vakított a napfény. Egy csíkos rabruhában öltözött zenekar zenélt. Valahogyan megakadt a tekintetem egy öreg zsidón, aki a vagonból mászott ki. Nem hallgatott a németek parancsaira, hanem a melléhez nyomva szorongatta a bársony zacskóját, amelyben az imaköpenye (Tálesz) és az imaszíjai (Tefillim) voltak. Egy SS katona észrevette az öreget, odarohant, kitépte a bársony zacskót a kezéből és dühösen a vonatkerekek, közé dobta. Megfigyeltem ezt a szentségtörést és valami választ vártam az égből. Akkori nézetem szerint az SS-ember azonnal holtan kellett volna, összerogyjon. De semmi se történt. Csalódva mondtam apámnak : Apám! Hisz nincs is Isten! Nagy volt a nyüzsgés, egy valóságos embertömeg. Családok együtt akartak maradni. Itt-ott eltévedt gyerekek keresték keservesen bömbölve a szüleiket, de senki se törődött velük a tolongók között. A németek szétválasztottak a férfiakat és a nőket. Két menetoszlop mozgott lassan előre. Ütésekkel hajtottak bennünket előre a szelekció helyére. A legrövidebb időn belül sikerült nekik bennünket egy minden alig érthető parancsnak engedelmeskedő, eltompult csordává változtatni. Ha valaki nem értette volna meg az üvöltést, hamar segítettek értelmének ütésekkel és lökésekkel. Haladtunk az áradattal, anélkül, hogy tudtuk volna, hová és hogy vajon mit terveznek velünk.

---

51) Dr. Josef Mengele (A Mengele bajorországi mezőgazdasági gépgyár tulajdonosának a fia, orvos és kutató) aki jobbra a halálba, balra a barakkba küldte a deportáltakat a keze legyintésével, „kultúrember“ volt, aki közben operáriákat dúdolt. Egy zsidó kényszer munkás, ugyancsak orvos, akit kényszerítettek arra, hogy kísérleteiben segédkezzon, egyszer megkérdezte:

Doktor úr, nem tudom magát megérteni. Hiszen maga kultúrember. Hogy tudja ezt a munkát elvégezni?“

„A dolog egyszerű“, mondta Dr. Mengele. „Ezt valakinek el kell végezni és ez most az én dolgom. Nézze, két faj van, amelyik a világ vezetésére hivatott. Az egyik a zsidó, a másik a német. Nos, én német vagyok! » A FORDÍTÓ

52) Lásd Jacques Strouma : Geiger in Auschwitz – ein jüdisches Überlebenschicksal aus Saloniki 1941-1967 Konstanz 1993 (Hegedűjátékos Auschwitzban)

Amikor a szelekció helyéhez közélettünk, feltűnt nekem, hogy a népáradat kettévált, de még mindig nem értettem meg ennek az eljárásnak a jelentőségét. SS-tisztek álltak ellőttünk, akik a szelekciót, azaz a kiválasztást elvégezték. A "szelekció" fogalma utat talált a Shoah lexikonjába.

Mint említettem, ez volt első találkozásom az Ördöggel. Ujjukkal jobbra vagy balra mutatva, élet vagy halál felett törtek emberek ezrei felett pálcát

Egyszeriben megláttam, hogy apámat balra küldik, és ösztönösen követtem őt. Aztán többi családtagjaink felé fordultam és láttam, hogy őket jobbra irányítják. Még láttam anyámat a kis, később született Levi testvéremmel a karján továbbmenni. A többi három gyerek Joszele unokatestvéremmel és nagyanyámmal szorosan fogta egymás kezét, attól félve, hogy elszakadnak egymástól. Hangosan kiáltottam utánuk, mama, mama, de nem hallották a hangomat. Ez a kép, ahogyan ott eltűntek a szemem elől, mélyen belevésődött az emlékezetembe és időről-időre feltűnik. Azt hiszem, sose halványul el. Mai napig kínoz az a tény, hogy nem tudtam tőlük elbúcsúzni. Abban a pillanatban ugyan nem tudtam, hogy hová vezetik őket, és azzal vigasztaltam magam, hogy nemsokára újra látom őket.

A tábor területén aztán újabb szelekciót hajtottak végre. Mindenkit kikérdeztek, hogy mi a szakmája. Azt mondtam, hogy lakatos vagyok. Apám is követte a példámat. Mutattak egy sublert (tolómércét). Szerencsére, a nyírbátori Klein lakatosnak már használtam ezt az eszközt és meg tudtam mutatni a vizsgáztatónak, hogy tudom, hogy kell a sublert használni. Gyorsan megmagyaráztam apámnak is a működési elvét. Így aztán ő is megállta a vizsgát és együtt maradtunk.

Hogy minden gyanút elhárítsanak magukról, egy barakk mellett vezettek el bennünket, ahol gyermekek békésen játszadoztak. De ez is félrevezetési manőver volt.

A tábor területén minden katonai elvek szerint folyt le. Egyik helyről a másikra csak hármassorokban meneteltünk, üvöltő katonai parancsok hallatára.

"Bal, jobb, egy, kettő, egy kettő!" Mindegy, hogy valaki értett-e németül, vagy sem – jaj volt annak, aki nem hallgatott a parancsra. A legfélelmetesebbek voltak az u.n. "Appell" nevű sorakozó.

Minden "Appell" alkalmával újabb szelekciót lehetett elvárni. - Néha órák hosszat ott vártunk, vigyázállásban, anélkül, hogy fogalmunk lett volna arról, hogy mi következik. Sok embert láttam rabruhában és azt gondoltam, hogy azok biztos máshonnan jöttek. Nekünk azt ígérték, hogy munkára megyünk majd. Biztos szállítóeszközökre vártunk. Aztán újra parancsot kaptunk, hármassorokba felállani, és üvöltések kíséretében a "Szauna" nevű barakkhoz masíroztunk.

Ebben az üres barakkban körbe kellett állni és szigorú parancsot kaptunk, hogy ürítsük ki a zsebeinket. Szedjük elő minden elrejtett értéktárgyat a ruházatunkból, ami be volt varrva. Mindent a nagy takaró közepére kellett dobni, ami a földön kiterítve feküdt.

A gazemberek, akik töltött fegyverrel a kezükben körülálltak bennünket, rémülettel töltötték el mindenkit, mint valóságos rablók. Megfenyegettek bennünket, hogy aki meg merné kísérelni, értéktárgyakat elrejtve, vagy ruházatában, cipőjében bevarrva hagyni, az életével játszik. Nehéz szívvel szedtem elő a bevarrt bankjegyeket, pénzt, amit anyám saját keze munkájával takarított meg!

Azután meztelenre kellett vetköznünk és a szomszéd szobába mennünk, ahol lenyírtak a hajunkat. Aztán a fal mentén húzódó padra kellett felkapaszkodni és ott, mint futószalagon készek lettek velünk. Lenyírtak testi szőrzetünket, fertőtlenítettek minket egy FLITOX fecskendővel.

Különösen azokat a helyeket fecskendezték le, ahol leborotváltak a szőrzetet. Mindezt hangos szidalmazás közepette, hogy a zsidók büdösek, és a tisztaságra kell őket szorítani. A fertőtlenítő szer rettenetesen égette a bőrt. A következőként egy székre kellett ülni és a hajvágók, akik nem voltak gyakorlott borbélyok tompa pengéjükkel kétujjnyi csíkot borotváltak homokunktól a tarkónkig, amelynek „Lausestrasse” azaz „*tetű út*” lett a német neve. Egy másik szobában kiadták nekünk a nadrágból, ingkabátból és lapos sapkából álló csíkos rabruhát. A ruhadaraboknak nem volt zsebük. A rabruhában mindannyian megalázottnak éreztük magunkat. Felnőtt, becsületes embereket szégyenükben látni nem volt könnyű. Hogy zavarunkat áthidaljuk és eltérítsük a figyelmünket, először is azon tréfálkoztunk, hogy néznek az emberek ki. Előszörre meghagytak saját cipőnket. Kaptunk egy bádogtányért, lukkal a peremén, hogy felakaszthassuk a derekunkra, egy bádog bögrét és egy alumínium kanalat.

Minthogy nem maradtunk sokáig Auschwitzban, nem tetováltak számot a karunkra, mint a többi fogolynak. Ehelyett posztócsíkokat kaptunk, amelyen fogolyszámunk állt sárga alapon, egy háromszög kíséretében – a zsidók jele. Apám a ▼ 42648- as számot kapta, én meg ▼ 42649 es számot kaptam

Az egyik csíkot a baloldalon a mellkas fölött az ingkabátra kellett varrni, a másikat pedig a jobb térd felett a nadrágra. Miután minden stádiumon átestünk, kinn kellett gyülekeznünk és várni.

Csoportunkhoz csatlakozott egy magyar származású ember, akinek grófi címe volt, de zsidó származása miatt Auschwitzba került. Ez a gróf a rendjeleit, amelyeket a németektől az I.

Világháborúban kapott, többek között a Vaskeresztet is, el tudta dugni. Ezeknek a kitüntetéseknek a jelentősége olyan nagy volt, hogy a német katonáknak tisztelegni kellett volna neki. A gróf a kitüntetések a rabruhájára akasztotta., abban a reményben, hogy a németek rendesen fognak vele bánni. De amikor az SS-parancsnok ezt látta, dühösen rávetette magát a grófra, letépte a kitüntetéseit a melléről ezekkel a szavakkal: “Maga megszégyeníti és megbecsteleníti a német népet és a hazámat!”

A beszéd

Az SS-altiszt, a parancsnokunk, primitív fickó volt korlátlan hatalommal felettünk. Egy egyszerű paraszt, akinek a gyűlölete és önkényeskedése nem ismert határt. A barakk előtti téren, ahonnan jöttünk, kellett gyülekezni. Már jó előre egy ládát állított oda a falhoz, hogy pódiumnak használja. Hogy fölényét demonstrálja, felmászott a ládára és megkezdte nagyszerű beszédét.

Sok pátosz kíséretében és igen harsányan tudunkra adta a következőket:

“Mostantól kezdve nem vagytok emberek! Alsóbbrendű lények vagytok. Azért is nincsen többé nevetek! Most csak számotok van. Mostantól kezdve mindegyiket csak a számával fogom megszólítani! “ Úgy gondoltam, hogy a számok mentségül szolgálnak, mert az analfabéta nem tudta volna a neveket a papírról leolvasni. Beszédje közben fenyegetőleg kirántotta a pisztolyát és kihirdette: “ Csak az Isten áll felettem! Akármelyikeket agyonlőhetem, és nem tartozok érte felelőséggel bárkinek.”

Miután nagyszerű beszédjét befejezte, újra hármas sorokat kellett képeznünk és a szokásos üvöltés kíséretében a lakótömbhöz kellett masíroznunk.

Hosszú épület volt, cellákkal mindkét oldalán, az u.n. Bokszokkal. Ezek a fa-bokszok emeletesen helyezkedtek el egymás felett, mint a raktárpalcok. Minden bokszba számos embert zsúfoltak be. Nem tudunk benne se ülni, se állni, csak tétlenül feküdni volt hely. De a kárpitozatlan deszkán való hosszú fekvéstől egész testünk fájt. Ezért aztán inkább önként jelentkeztem, mint ürülékfordár az u.n. “Scheisskübel” azaz szaros veder kicipelésére és kiürítésére. A vedret egy társammal együtt vittük ki. Nem messze a lakótömbünkől felfedeztem, hogy ott egész hasonló vedrek állnak élelemmel tele. Jelt adtam a társamnak, hogy cseréljük ki a vödröket. Szétosztottuk a sűrű, tápláló levest mindannyiunk között és nagy sietve visszacseréltük a leveses vödört a toalett vödörrel. A “Blockälteste” a lakótömb elöljárója rendszerint egy zsidó volt. A Kapók is majdnem mind Jiddis nyelven beszéltek, hisz fontos volt, hogy mindenki megértse őket. Borzalmas kegyetlenségükben azonban nem maradtak a német őrség mögött. A különbség csak az volt, hogy míg a Kápók botot, hordtak, a németeknek lőfegyverük volt. A lakótömb közepén az egész padló hosszában egy különös fekvő téglakémény foglalt helyet. Nyílása a lakótömb bejárata felé nézett. Oda kellett, hogy a gyanús bedugja a fejét, miközben meztelen fenekét elpüfölték.

Néhány nap után gyülekezés volt, egy külön adag kenyeret kaptunk, kimasíroztunk a tábor kapuján és vártunk a teherautóra. Várakozás közben az apám így szólt: “Tudod-e hogy ma Heti ünnep van?” Valójában, 5704 év Heti ünnepének napján (1944-ben) hagytuk el Auschwitzot. **53)**

---

53) Heti ünnep vagy Pünkösöd, 1944, lásd Danuta Czech, Kalendárium Hamburg 1989 78. oldal

A fünfteichenni Tábor

„Fünfteichen“ [54](#)) az Alsó-Siléziai Gross-Rosen Főtábor egyik melléktáborra volt.

A hely nem is szerepel a térképen, mert Fünfteichent speciálisan a német hadiipar számára létesítették.

Az építkezési vezetőség Albert Speer miniszter alá tartozott és a fegyverkezési haditermelés a Krupp cég feladata volt.

Auschwitzból közvetlenül Fünfteichenbe vittek minket, hogy kényszermunkásként a hadiiparban dolgozzunk. Két csoportba osztottak bennünket. A Speer csoportba és a Krupp csoportba. Apám és én a Speer csoportba kerültünk, amelyik építőmunkával foglalatzkodott. A táborbeli szállás is ezekhez a csoportokhoz való hozzátartozásnak felelt meg.

Ugyanakkor foglyokat helyeztek át Lengyelországból a táborba, főleg a lodzi gettóból. Ezek voltak az első, más országból jövő zsidók, akikkel találkoztam. Az én csoportomhoz sok magyar zsidó tartozott, akik nem értettek Jiddis nyelven. Ez a megértetési akadály a lengyelek és a magyarok között nehézségekre vezetett. Szerencsére tudtam Jiddisül és egy kicsit lengyelül is, amit még anyámtól tanultam. Még amikor a szelekció helyéhez közeledtünk, feltűnt nekem, hogy a néparadat kettévált, de még mindig nem értettem meg ennek az eljárásnak a jelentőségét. SS-tisztek álltak előttünk, akik a szelekciót, azaz a kiválasztást elvégezték.

A „szelekció” fogalma utat talált a Shoah lexikonjába. Mint említettem, ez volt első találkozásom Sátánnal. Ujjukkal jobbra vagy balra mutatva, élet vagy halál felett törtek emberek ezrei felett pálcát. Volt mikor újra megéheztem, elkezdtem, mint a többi éhes ember, a zsebemben morzsák után kotorászni. Erre aztán megjegyezte egy lengyel zsidó, aki már hosszabb ideje a táborban volt, Jiddis nyelven a következőket:

“Du Hirensi! Du hast noch Schmutz in die Oiren fon derheim und du kratzt schon in die Keschenes?”

(Te kurafi, még mocskos a füled mögött otthonról, és máris a zsebedben kaparászol?)

Azért volt mérges, mert ezek az emberek már évek óta a táborban vegetáltak, míg mi csak előző nap érkeztünk meg a jólétből...Az építkezés helyén egy teherhordó csoportba osztottak be minket, amelyik cementzsákokat rakott le a tehervonatról, amelyik egész az építkezés helyéig jött.

A parancs az volt, hogy az építkezés helyén tilos volt járni, ott csak rohanni volt szabad. Ez azt jelentette, hogy minden munkát futólépésben kellett elvégezni.

[54\) Meleschwitz vagy Fünfteichen \(Laskowitz vagy Markstaedt\) Breslau Kerület, lásd Martin Weinmann, kiadó, A nemzeti szocialista lágerrek rendszere \(német nyelven\)](#)

A cementzsákok lerakását is. Kétrét görnyedve rohantunk a vasúti teherkocsihoz, két fogoly rádobott egy 50 kilós cementzsákot a vállamra és azzal tovább kellett rohanjak a betonkeverőgéphez, ott ledobni a zsákot és várakozás nélkül tovább rohanni, mindig körbe-körbe. A felülvizsgálók ostorral hajtottak bennünket a középről, és jaj volt annak, aki merete volna a tempót lelassítani. Azonnal ostromozni kezdték, és néha még kivont pisztollyal is fenyegették.

Ez a szituáció egy bizonyos képre emlékeztetett a Peszach- Hágádában, *húsvéti elbeszélés*, amely azt mutatta, hogy az egyiptomi rabszolgahajcsárok hogyan hajtották ostorral a héber rabszolgákat. Ez a képzelettársítás másnak is az eszébe juthatott, mert rohanás közben belékezdett a Peszach-dalba: „Rabszolgák voltunk mi Egyiptomban“. Mire a munka végetért, a bőröm ragadt a cementportól és az izzadságtól.

Miután ezt a munkát elvégeztük, apámat és engem egy másik csoportba osztottak be. vascsöveket kellett cipelnünk.

A németek nem sajnálták az erőfeszítést, hogy a gyárépületet mielőbb felállítsák. Mozgósítottak minden munkaerőt és munkagépet. Az építkezés helyén tucatnyi betonkeverőgép működött. A folyékony betont összekötetésben álló vascsöveken keresztül préselték az öntőformák nyílásáig.

Előfordult, hogy egy vascsövet át kellett helyezni egy új öntőformához, ahol a csöveket szét kellett szedni. Ki kellett őket mosni és a megfelelő helyre, szállítani. A csövek cipelésénél az apám volt a társam, és minthogy kisebb volt, mint én, több súly esett rá. Ha a cipelés közben észrevettem egy nedvdús vadnövényt, nem haboztam a csövet letenni, és a növényt megenni. Az éhínség, amely arra kényszeríti, az embert, hogy megalázza magát egy darabka kenyérért, meggátolja abban is, hogy tettének következményeit előre lássa.

Az éhség és a fájdalom nyomokat hagytak. A csőcipelés meztelen vállamon a bőrömet véresre horzsolta.

Első találkozásom a Halál Angyalával

Új feladatot kaptam. Egy kb. két emelet magas épületeszlop öntőformája felett kellett álljak, és egy toló eszközzel egy, a csőből bugyogó sűrű betont a faformába kellett toljam. Itt is jobbra és balra SS- örök álltak, akik egy percre sem vésztettek bennünket szem elől toltam a betont, mint egy gép és a kimerültségtől majdnem felbuktam. Amikor egyszer egy percre megálltam, az egyik ör meglátott. egy pillanatra se habozott és belelökött az öntőformába, a betonkásába. Közben a beton folyt, folydogált, én meg egyre mélyebbre süllyedtem, míg a beton tömege már a mellemig ért. Az utolsó pillanatban sikerült apámnak néhány bajtárs segítségével onnan kirántani. Nem én voltam az egyetlen, akit a betonba löktek és nem mindenkinek sikerült, újra kimászni belőle.

Hogy a németek ne értsék, mit beszélünk, a táborban egy új nyelv jött létre, amelyik pótkifejezéseket alkalmazott a Jiddis szavak helyett. Így pl. „Goj“ (nem zsidó) helyett „Orel“ (körülmetéletlen)-t használtunk.

Ha az örök közeledtek, akkor hatot mutattunk, a **Zeksz** azaz Héberül ses (sis!) helyett, hogy csend legyen! Az öröknek csúfneveket adtunk, hogy tudjuk, ki jár. Amalek, Ashmedai, Haman, Rascha (hírhedt gonoszok nevei).

A legtöbben teljes kimerültség állapotába kerültek. Aki a kemény embertelen feltételeket nem tudta elviselni, az mindjárt a kezdetben meghalt, mint pl. osztálytársaim, akik elkényeztetett élethez voltak szokva. Szerencsémre otthon úgy táplálkoztam, mint a parasztok. Ezért aztán inkább ellenállóképes voltam, jobban bírtam a szenvedést és megelégedtem krumpli héjával és, füvel, ami nálam csemegeszámba ment.

Szerencsénkre egy hónap után elvégeztük a dolgunkat Fünteichenben és áthelyeztek bennünket egy másik lágerba, Görlitzbe.

Görlitz-Biesnitzer Grund

A Biesnitzer Grund koncentrációs láger 1943 első felében épült egy beszüntetett téglagyár területén, a Görlitz nevű alsó-sziléziai városban. Görlitz tábor is Gross-Rosen főtábor melléktábora volt. Kezdetben kereken 900 fogoly volt ebben a táborban, de rövid időn belül a zsidó lakók száma 1200-ra emelkedett, asszonyokkal együtt. A foglyok egy nagy fegyvergyárban dolgoztak, amelynek Waggon und Maschinenbau AG Görlitz (*Görlitzi Vagón és Gépgyár Rt*) volt a neve

1945-ben Görlitz városnak 100. 000 lakója volt. Miután a Vörös Hadsereg Görlitz várost elfoglalta, Görlitzet kettéosztották. A jobboldali Neisse- partot Lengyelországhoz csatolták, és attól kezdve Zgorzelec volt a neve. A bal part Kelet Németország területe maradt.

A környék parancsnoka, Dr. Bruno Malitz, hivatalos címén

Körzeti Vezető Görlitz Körzete Népfelkelésének legfőbb vezére, és a görlitzi polgármester, Dr. Hans Meinshausen, önkényesen uralkodtak Görlitz felett.

Malitz hivatalánál fogva felelős volt a WUMAG Fegyvergyár és a koncentrációs tábor működéséért. Ő volt a körzeti SS egység főparancsnoka is. Ezt a két náci a háború után elfogták, bíróság elé állították, 1948-ban halálra ítélték és kivégezték

A görlitzi tábor

Már említettem, hogy a tábor egy volt téglagyár területén jött létre, amely feladta volt működését. Mint egyetlen épület, a téglaegető magas kéményével maradt meg. A tábort két magasfeszültségű villamos árammal feltöltött szögesdrótkerítés vette körül., közöttük teljes hosszukban egy árok húzódott. A bejáratnál őrség állt. Kicsivel távolabb, a jobboldalon volt a katonaság szállása. A baloldalon vezetett az út a női táborhoz, teljesen elszigetelve a férfiakétól. A tábor másik végén, egy dombon lakott a fő lágerparancsnok, Zunke.

A foglyok lakóhelyéül szolgáló barakkok, vagyis helyesebben blokkok egymás mellett sorakoztak. Minden blokkhoz egy u.n. „Blockältester“ *barakk parancsnok* lett kinevezve. A németek igénybevettek a táborokban egy bizonyos számú zsidó fogoly szolgálatait, akik előjogokat, jobb életkörülményeket és táplálóbbszolgálatot kaptak, amíg támogatták a borzalmas rendszert, amellyel fogolytársaikat elnyomták. Ezek voltak az u.n. Kapók és a Blockältesterek. A láger közepén volt a gyülekezőhely. A körül csoportosultak a blokkok, a konyha a szennyvíz-lefolyóval, a disznóól és a betegszoba, amelyet mi csak „halottas kamra“ néven emlegettünk, mert csak kevesen hagyták el a helyet elevenen, ha egyszer oda kerültek.

A blokkokban emeletes ágyak voltak, matrac helyett szalmával töltött jutazsákokkal és egyetlen egy takaróval. Minden ágyban két fogolynak volt helye. A barakk közepén egy kályha állt.

Fünfteichenből teherautón hoztak bennünket Görlitzbe. Szerencsénk volt, mert a csoportok, amelyeket más lágerbe helyeztek át, gyalog kellett, hogy menjenek, és az alatt sokan vesztették el életüket. Bevonulásunkat a táborba katonai ceremónia kísérte. Ötös sorban meneteltünk a tábor kapuján keresztül a gyülekezőhelyre. Csoportunk lengyel és magyar zsidókból állt. A láger eddigi lakói bizonyos távolságra tőlünk gyülekeztek, abban a reményben, hogy a lehetőség szerint ismerőst vagy rokont fedezzenek, fel az újonnan jöttek között. De az őrség minden kapcsolatot az eddigiekkel megakadályozott. Az egész parancsnokság ott volt a gyülekezőhelyen. Zunker lágerparancsnok, Sedlak lágervezető, Hermann Tschech a lágerältester és a lágerkapó, Jakob (Jankel) Tannenbaum.

Az utasításokat és parancsokat Jakob Tannenbaum. Jiddis nyelven közölte velünk, aki úgy látszik a fő szóvivő szerepét, töltötte itt be. Figyelmeztetett bennünket, hogy a szabályok megsértéséért halálbüntetés jár. Kezdetben örültem, hogy legalább olyan parancsnokunk van, aki Jiddis nyelven beszél. Ez előnyös lehetett volna, de ez az előny illuzórikusnak bizonyult. Sajnos, legnagyobb fájdalomra, annyira csalódtam reménységemben, hogy néha egy németet szívesebben láttam volna, mint Jankel Tannenbaumot.

Két munkacsoportba osztottak be minket, az egyiket a gépgyár, a másikat a vagongyár részére. Ez a beosztás határozta meg a szállásunkat is a barakkokban. Számomra fontos volt, hogy ne szakadjak el apámtól, hanem hogy ugyanabban a csoportban maradjunk. Szerencsére ez sikerült is nekünk. A beszédek végével még sokáig ott maradtunk állva minden étel és ital nélkül a gyülekezőhelyen. Fogalmunk se volt arról, hogy mit terveznek velünk. Így mindenki a gondolatába merült. Amint magam körül néztem, egy jól szervezett, rendszeres tábort láttam, az előzővel ellentétben, ahonnan jöttem. A németek maga biztonságossága és a tökéletes szervezés annyira kétkedővé tettek, hogy lassanként elfogadtam azt a gondolatot, hogy az „1000 éves német birodalom“ gondolatában talán tényleg van valami. Hogy mi ment végbe a világban, és a front eseményeiről fogalmam se volt. Azt hittem, hogy a németek közben már az egész világot elfoglalták, és azon tépelődtem, mi lesz a sorsom. Ez lenne életem útjának a vége ?

A németeknek az volt a tervük, hogy rendszeres munkával rabszolgákká tegyenek, testileg és szellemileg szétziláljanak, és annyira vigyenek minket, hogy ellenállás nélkül teljesítsük parancsaikat. Tény és való, hogy néhányan kétségbeestek és nem sokáig álltak ellen.

A legpesszimistább tépelődéseim közepén hirtelen felriadtam, mint egy lidércnyomás alól. Bebeszéltem magamnak, hogy élni akarok! „*Ne ess kétségbe a veszély órájában!*” (Izrael Kohen). Ez a mondás lett a jelszavam. Ez a határozat nyilvánvalóan fizikai hatással is járt, mert valahogy nem voltam annyira fáradt a hosszú álldogálás ellenére. Ura lettem a sorsomnak. Itt nem voltak bölcs vagy képzett emberek, akikhez kellett volna magamat tartanom. Mindenki saját magáért volt felelős. Apámat is megtanítottam erre a gondolkodásmódra. Megegyeztünk abban, hogy az „éhség“ és „éhes“ szavakat töröljük a szótárunkból, mert megemléstésükkor mindig csak éhesek leszünk. Egy autósuggerációt fejlesztettem ki, amelynek segítségével mindenféle gyengeséget le lehetett küzdeni, és végül is tényleg segített!

Mielőtt lelépett volna a gyülekezés helyéről, Jankel Tannenbaum, a Kapó bemutatta nekünk a blokparancsnokokat . Néhány névre máig is emlékszek: Wolkowitz, Gerson, Angel, Eichner, Ovits és Dwaski, mind Lengyelországból. Az egyetlen ember Kárpát Ukrajnából Rosenfeld volt, egy vallásos ember, aki viszonylag tisztességesen viselkedett.

A tábor rutinja a gyári munka mellett a tábor udvarának, a latrináknak a tisztántartását és krumplit hámozni volt..

A legrohadtabb munka, ami egyszer rám szakadt, az a hullák felrakása volt a targoncákra. A holttesteket a pincében tárolták, mésszel beszórva. Amikor 40 vagy 50 összejött, egy fuvaros jött kívülről és egy krematóriumba szállította őket, Görlitzbe, Zittauba, vagy Gross-Rosenba. Néha ismerősöket fedeztem fel a halottak között és így szóltam a társamhoz: „Nézd csak, ki van itt?! Itt van ez és ez!“ Majdnem boldog voltam, hogy ismerősre találtam a halottak között.

A háborzongató oldala a dolognak akkoriban nem is zavart.

Szabad időnkben tetűfogással foglalkoztunk. A kis állatkák a ruha varratában szaladgáltak ide-oda. Kikapartuk a tetűket és körmünkkel elpattintottuk őket. Heccből tetűversenyt is rendeztünk. Egy egyenes vonalat húztunk a földön, az volt a cél, és fogadtunk, kinek a tetve ér először oda. Egy esetben a nyertes annyira örült, hogy a tetvet felkapta és visszatette a ruhájába, miközben így mormogott: „Te, koma, szerencsét hozol nekem, téged megtartlak!”

Alkalmanként új foglyok érkeztek a táborba. Ha új csoport közeledett, kitört a vita a magyar és a lengyel zsidók között. Vajon kik jönnek? Magyarok? Lengyelek? Nagy feszültség uralkodott, amikor beköltöztek a táborba. Noha távortartották őket tőlünk, látni lehetett őket a drótkerítésen keresztül. Megpróbáltuk kiáltozással kisütni, hogy melyik környékről valók. Egyszer egy csoport zsidó nő érkezett Lengyelországból. Közöttük volt az egyik fogoly felesége, akinek a sorsáról már évek óta nem hallott a férj semmit se. Ennek a párnak sikerült együtt felszabadulni. Az otthoni cipők már rég tönkmentek. Helyettük facipőt kaptunk, mint a hollandusok. A kalapácslábujjam a bal lábamon maradt emléke a facipő viseléséből.

Apám egy nap a betegszobába került. Amikor megtudtam, rettenetesen megijedtem, mert ott nem volt elevenen kifelé vezető út. Hisztérikusan rohantam a betegszobába és ott találtam egy haldokló nyír bátori ügyvédet. Amikor takaróját felemeltem, egy emberi csontvázat láttam magam előtt. Tetőtől-talpig bűzlött a rothadástól és másnap kilehelte lelkét. Apámat gyorsan elhoztam onnan. A náciak mindenképpen becsaptak bennünket. Előfordult, hogy levelezőlapokat osztottak ki közöttünk, hogy állítólagos jóindulatukat bebizonyítsák. **55)** Szabad volt családunknak írni. Hiszékenységünkben azt hittük, hogy családunk valamelyik másik táborban tartózkodik. Akkor még nem tudtuk, hogy valójában mi történt velük. Apám néhány sort hozzáfűzött az én levelezőlapomhoz és én meg az övéhez

Irigyeltük a sertéseket

A táborban sertéseket hizlaltak a táborparancsnoknak és asszisztenseinek. Tonnaszám hoztak moslékot a városból. Irigyeltük a sertéseket, akik jobb élelmezésben részesültek, mint mi magunk.

“Nézd, hogy zabálnak a disznók te meg éhendöglesz” gondoltam magamban.

Átgondoltam a helyzetet és nem maradt más hátra, mint a sertésektől moslékot lopni.

A disznóól szöges dróttal volt körülvéve. Hogy a moslékos hordóhoz el lehessen jutni, hason kúszva igyekeztem oda, bádog tányéromat előttem kinyújtva. Az volt a veszély, hogy a sertések felriadnak, és hangosan elkezdnek rőfögni. Azzal pedig magukra rányithatják az őrség figyelmét. De arra gondoltam, hogy a katonák amúgy is jól meggondolnák, mielőtt lőnek, attól való félelmükben, hogy valahogyan agyonlövik a parancsnok hízóját a zsidó helyett... Amint elértem a célokat, beledugtam a bádog tányért a moslékos hordóba, megtöltöttem, és még ott fekvé mindent felpucoltam. Azután újra megtöltöttem a tányéromat az apámnak, a tányért eldugtam, utána kihívtam az apámat a blokkból, és megkértem, hogy az egészet egye meg, mert nem akartam nyomokat hátrahagyni. Sose mondtam meg neki, hogy honnan van az élelem.

Nem kevesen fizettek életükkel a sertésektől való élelemlopásért, többek között egy valaki, akit Schwimmernek neveztek, akit tetten értek és Sedlak táborvezető úr parancsára ki is végeztek.

Természetemnél fogva gyáva nyúl vagyok, és ha utólag visszagondolok ezekre a dolgokra, alig tudom elhinni, hogy olyan vakmerő voltam az életemet így kockára tenni. Igazság szerint úgy gondoltam, hogy jobb, ha egy golyó végez velem, semmint hogy éhen vesszek.

“ Ne gúnyold ki a tolvajt, aki lop, mert éhes” (Példabeszédek 6. 30)

A tábor kapujánál néha egy nyugágyat lehetett látni, amelyben egy agyonlőtt fogoly feküdt, akinek a mellére a következő feliratot akasztották:“ Így jár egy fogoly, aki megpróbál megszökni!”

Waggon und Maschinenbau AG Görlitz (WUMAG)

A görlitz-i WUMAG- Művek sokban járultak hozzá Hitler hadigépezetéhez. Többek között repülőgépmotorokat, Dieselmotorokat teherautókhoz pumpákat, optikai berendezéseket, gránátokat és páncélcocsikat készítettek. Kényszermunkásként zsidó internáltak szolgáltak, akik számára a Görlitz-Biesnitzer Grund nevű koncentrációs tábor tulajdonképpen épült.

A főmester volt az üzemi csarnokért felelős, és minden osztálynak meg volt a maga mestere mint előmunkás. A mesterek horogkeresztes karszalagot hordtak. A üzemi csarnokban a munkások fegyveres katonák felügyelete alatt álltak, akik egy pillanatra sem lazították meg a figyelmet.

Apámat és engem a vagongyár hegesztési osztályához osztottak be. Vaslemezeket hegesztettünk össze és bádóg alkatrészeket vágunk ki a hegesztőpisztollyal. Szerencsére gyorsan elsajátítottuk a munkát. Így aztán hosszabb ideig maradhattunk egy helyen. A csarnokban, ahol dolgoztunk, néhány asszonyt is foglalkoztattak. Közöttük felfedeztem Pessil-Leat, a nyírbátori Rabbi lányát, aki még Majdánkában anyám jó barátnője volt. Unokatestvére Feige is vele volt. Nem tudtam őket megközelíteni. Csak jelbeszéddel érintkeztünk.

Francia és olasz kényszermunkásokat is foglalkoztattak, akik egész más körülmények között éltek. Külön táborban laktak, és jobb ellátásban részesültek. Néha egy szendvicset csúsztattak oda, különösképp az asszonyoknak, akiket inkább megsajnálta. Ez úgy történt, hogy színleg veszekedést kezdtek, amivel eltértették a felvigyázók figyelmét, míg mások az ételmezt továbbadták. Ha pedig a németek megpróbálták a veszekedés okát felderíteni, rövid feleletet kaptak:

“Nix verstehn , nix Deustch verstehn ” noha számosan ténylegesen beszéltek németül.

A cél az volt, a termelést lehetőleg minél inkább gátolni. Ha hallották, hogy a forrasztóon kifogyóban van, lukat fúrtak a falba, beleöntötték a meglévő forrasztóont, és kórusban énekelték a mesternek: „Nincs forrasztóon, nincs forrasztóon!“ Közben egy másik csoport valahol rövidzárlatot okozott. Ezek közül néhány munkást elkaptak és kivégeztek. Amikor egyszer munkára jelentkeztünk, láttuk, amint egy csoport cseh kényszermunkás feltartott kezekkel ül a földön a bejárat csarnokban a csarnok fő kapuja előtt, Gestapo-emberek vették őket körül. Megtudtam, hogy kémkedéssel gyanúsítottak őket. A németek egy rádióleadót fedeztek fel, amelyikkel az elkészült járművek számát adták tovább. Az egész csoportot kivégezték.

Az én munkámért felelős mester, a nevére már nem emlékszem, egyszer valami rendkívülit tett. Bár mindig szidott bennünket és ordított velünk, úgy hogy reszkettünk tőle. De aztán egyszer felszólított arra, - természetesen megint ordítva - hogy egy bizonyos méretű csavart vegyek ki a fiókjából. Pontosan megmagyarázta, hogy a csavar hol van. Amikor aztán a fiókot kinyitottam, egy szendvics volt ott becsomagolva a csavarok között. Gyorsan megettem és visszatértem a munkapadhoz. Ezúttal nem tudtam a kenyeret az apámmal megosztani, mert nem akartam a mestert

és saját magamat veszélyeztetni. Egy másik alkalommal a mester és én csak kettesben voltunk a raktárban. Megkérte, hogy mutassam meg neki a kezemet. Megszámolta az ujjaimat és kijelentette: „Neked ép úgy öt ujjad van, mint nekem. Miért vagy itt?“, „Azt én is kérdelem magamtól,“ válaszoltam neki. A mester óvatosságra intett engem is másokat is. Amint visszatértünk a munkahelyünkre, folytatta a színleges kiabálást és szidást. Noha tudta, hogy milyen veszélyes volt, amit csinál, néha enni hozott ekünk, noha világos volt, hogy az életével játszik. Miután a Vörös Hadsereg felszabadított bennünket, megtudtuk a jó mester címét, és mindent elmondunk róla az orosz tiszteknek. Katonákat küldtek a házához, és kitétek egy oroszul megfogalmazott parancsot az ajtajára, amely szerint katonáknak a belépés tilos, tilos az ott lakóknak kellemetlenkedni. Jóval akartuk viszonzni, amit tett értünk és rádiókat és más készülékeket hoztunk neki más házakból. A mester arra kért, ne hozzunk neki több holmit. Sajnos nem tudom már a nevét és így nem tudom a Yad Vashem-nek bejelenteni [56](#)), hogy vegyék fel az Igaz Emberek névsorba...

Második találkozásom a Halál Angyalával

Alkalmanként meglátogatta a gyárat egy Gestapo-bizottság, hogy a foglyok teljesítőképességét felülvizsgálja. Akit, mint „muzulmánt” [57](#)) soroltak be, azaz aki közel állt a halálhoz kiéhezés vagy elgyengülés következtében, azt elhozták a munkapadtól. A „muzulmánokat” rátették a mérlegre, és aki kevesebb volt, mint 30 kg, azt a krematóriumba küldték. Az egyik szelekciónál 12 másik fogollyal együtt engem is kiválasztottak. Egyikünk se érte el a 30 kiló súlyt a mérlegen. Hallottam a bizottság tagjait egymás között beszélni: „Ezek minden őrség nélkül visszamehetnek a lágérba, és holnap elküldjük őket Gross-Rosenba a krematóriumba. Ezzel aztán a sorsom megint megpecsételődött. Akkori gondolataimat és érzelmeimet nem tudom rekonstruálni. Egész utón a gyártól a táborig nem beszélünk egy szót se. Mindenki gondolataiba mélyedt. Voltak pillanataim, amikor azt gondoltam, hogy jobb lesz így, legalább nem kell már sokáig szenvednem. Nem is jutott eszembe, hogy nem is búcsúztam el az apámtól. Ez az egykedvűség következménye volt, amely erőt vett rajtam. Valahogy csak anyámra gondoltam és arra, hogy előzőleg szeretném még látni. Amikor reggel munkára mentünk, fűrgén igyekeztem, mint mindig. Most, hazafelé a tábor felé, a házak falába kellett kapaszkodni. Igen, annyira közönyös lettem, hogy nem is gondoltam szökésre, vagy arra, hogy egy házban elrejtőzzek. Úgy dülöngéltem, mint egy ittas ember. Visszaérve a táborba, mindjárt elszakadtam a többiektől, akikkel visszajöttem. Hogyan

---

[56](#)) lásd Mordecai Paldiel : [Voltak igaz emberek is Megmentői zsidó életeteknek a németek által megszállt Európában 1939-1945](#)
Németül Konstanz 1999

[57](#)) A koncentrációs táborban azok megnevezése, akik csont és bőr voltak

---

szereztem az erőt, nem tudom. Láttam egy öreg német fő őrmestert, amint egy asztalt cipel a vállán s ösztönösen, megfogtam az asztallábat. Ez olyan természetes volt, hogy az őrség se kérdezett semmit se. Így keresztülmentünk az elzárt úton a németek konyhájához, amely elszigetelve állt ott. Salzer, egy kassai zsidó szakács, megszólított magyarul és egy lábost adott tisztítani. Üljek le a földre, és lassan fényesítsem ki a lábost. Ha pedig a német valamit kérdez, mondjam neki, hogy magyar vagyok és hogy a foglalkozásom szakács. Amikor az öreg visszajött, tényleg kikérdezett, hogy ki és mi vagyok, és hogy mit csinállok. Úgy válaszoltam neki, ahogy Salzer mondta. Rövidesen megnyertem az öreg német katona bizalmát, aki a konyha élelemellátásért volt felelős. Magával vitt az élelmiszerraktárba, árut hozni. Salzer óva intett attól egyszerre túl sokat enni, csak lassan, nehogy veszélyeztessem magamat. Megfogadtam a tanácsát.

A konyhában megpróbáltam láthatatlanná válni, nehogy Jankel Tannenbaum felfedezze, hogy hova lettem. Jól beleéltem magam a konyhai munkába. Salzer segítségével az öreg német beállított, aki ezentúl sose ment nélkülem a raktárba. Elkísértem, fehér kötényt öltve. Miközben felmászott a létrára, valami élelmiszert tudtam magamnak szerezni. Néha ajándékozott is valami csekélységet. Egy hónap elmúltával gyülekezőre kellett, hogy menjek. Fehér köténnyel és sipkával jelentem meg. Apám már messziről megismert és a meglepetéstől majdnem elájult. Sose gondolta volna, hogy újra viszont fog látni. Biztos volt benne, hogy a többi fogoly sorsában osztoztam, akiket egy nappal a szelekció után a Gross-Rosen-i Krematóriumba küldtek. Amikor apám közelébe kerültem, odasúgta: *“Már Kaddist is mondtam érted!”* **58)** Egy napon felfedezett Jankel Tannenbaum és megkérdezte, hogy mi a fenét csinállok itt? Elég bölcs voltam ahhoz, hogy azt mondjam: kérdezze meg az öreg németet, aki a konyhafőnök munkakörét látta el, de azt már nem merte megtenni. Ez volt az első és egyetlen alkalom, hogy nem féltem tőle. Most megpróbálta magát nálam behízelegni, élelmiszereért. Megegyezést kötöttünk: hozza ki apámat egy időre a gyárból és foglalkoztassa a tábor udvarán. Attól féltem, hogy apám az egyik következő szelekció áldozatává válhat. Azon kívül alkalmam lenne apámat valami táplálékkal is támogatni. Rá is bízta az udvar tisztogatását a konyha körül. Egy alkalommal sikerült apámnak egy pár jó bőr cipőt szerezni. Nagy örömmel nyújtottam át a cipőket neki. Amikor felvette őket, kijelentette, hogy már egészen elfelejtette, milyen érzés rendes cipőben járni. Egy nap látom apámat ásási munkából való visszatetében, és mit gondoltok, újra facipő volt a lábán! Megkérdeztem tőle, hogy hová lettek a bőr cipői. Azt válaszolta, hogy eladta őket 1 (egy) dollárért. Azt pedig eldugta a ruhájába. Arra a kérdésemre, hogy vajon mit vehet egy dollárért, természetesen nem is felelt. Ez volt az első alkalom életemben, hogy pofonvertem. Olyan dühös voltam, hogy majdnem szétrobbantam. Pénznek nem volt értéke a táborban.

---

58) Kaddis = a zsidó halotti ima

A feladatom a konyhában a nagy kondérok sikálásából állt, amelyben a német katonáknak főztek. A kondérok ott álltak sorban, 80 cm magasak voltak és mindnek a fedelét egy patent szerkezet emelte és süllyesztette. A rozsdamentes acél kondérok külsejét kellett fényesre dörzsölni. A margarint az öreg német maga adta az ételekhez. Elkísértem őt a bepakolt margarinnal. Majd megőriztem a csomagoló zsírpapírt, és mialatt továbbment a következő kondérhoz, kihalásztam egy kanállal a félig megolvadt margarinból, becsavartam a zsírpapírba és az üst alá löktem. Egy alkalommal sikerült két tyúktójást szereznem a főparancsnok tyúkketrecéből, és a margarinnal rántottát sütöttem. Éjjel közepe volt, amikor meghívtam Apámat egy eldugott helyre, és adtam neki egy kis tojásrántottát! Emlékszem még, hogy Apám megdicsért: “Jobban főzöl, mint az Anyád”, mondta.

Szórakozás

A tábor vezetősége egy nap elhatározta, hogy vidám estét kell rendezni, szórakozásul. Tudták jól, hogy a zsidók között tehetséges emberek vannak, olyanok is, akik a német kultúrát ismerik. A mai napig nem értem, miért szerveztek egy vegyes szórakoztató estét, azaz együttesen az « árja » németek és a zsidó foglyok részére. Sokan közülünk féltek részt venni, tartottak a berúgott németektől, akik veszedelmesen agresszívé válhattak volna. De ha egyszer be voltak rúgva, velünk énekeltek Jiddis dalokat, amelyek vaskos szidalmakat tartalmaztak ellenük és a rendszerrel szemben. Német zsidók költöttek egy dalt, amely táborhimnusszá vált. A szövegét megpróbáltam emlékezetből rekonstruálni.

Ha a nap ébred
A Nap nevet
A csapat megy
A köznapi felé.
A reggel szürke még
O kényszermunka
Én sose felejtlek téged
Mert te az én sorsom vagy

Nevezetes személyek a görlitzi Táborból

Dr. Kinros

Dr. Kinros a gyengélkedőszoba orvosa volt. A szimpatikus ember Lengyelországból, eredetileg fogorvos volt, a foglyokat titokban úgy kezelte, mint egy általános orvos. Amikor egy német őrrőlött egy fogolyra és megsebesítette a karján, melyben egy fertőzés lépett fel, Dr. Kinrus egy primitív késsel amputálta a fogoly karját, és megmentette az életét.

Ez az ember ma Izraelben él. Dr. Kinros Tel-Avivban fogorvos. Ha a görlitzi Tábor túlélőinek a találkozásán részt vesz, mindig szívesen látott vendég.

Gottlieb

Gottlieb Munkácsból jött, Kárpát Ukrajnából és fiaival együtt került a táborba. Tudós, törvényisztelő zsidó volt, a Talmud jó ismerője, aki mint egyetlen a táborban mindig tudta, mikor vannak a zsidó ünnepnapok. Esténként a blokk előtt üldögélt a fiaival és szóbeli Talmud oktatásban részesített őket. Mindig ember maradt és a koncentrációs táborban is etikai alapelvei szerint élt. Gottlieb és fiai életüket vesztették a hírhedt halálmenet során.

Izsákné

Izsákné a Blokkálteste volt a női táborban. Hivatása szerint tulajdon képen ügyvéd, Kolozsvárból jött. Nemes asszony volt, aki a saját útját járta, anélkül, hogy valakinek is ártson. Haja az auschwitzzi leborotválás után újra kinőtt, ezüst szürkén csillogott. Három leányával volt itt a táborban, de nem részesítette őket más női foglyokkal szemben előnyben. Egyik leánya a konyhán dolgozott. Itcse, a segédszakács, egy csúf ember, aki sose volt éhes, udvarolt neki. Nekünk foglyoknak a dolog mindegy volt. A leány nem engedett. Itcse nem adta fel a reményt a felszabadulás után sem, de a család nem akart róla tudni.

Fetmann bácsi

Fetmann bácsi 1887-ben született Magyarországon, órás és aranyműves volt Nyírbátorban. Becsületessége miatt a helybeliek óráikat inkább hozzá vitték. Testvére Mózes is órás volt, egy ideig apám üzlettársa.

Fetmann őrizte a tradíciót, de nem tartozott az ultra ortodox körökhöz. Gondoskodott arról, hogy fiai általános képzésben részesüljenek. Budapestre küldte őket, és ez által megmentette az életüket. Mindhárom fia kivándorolt Izraelbe. Fetmann megosztotta ágyát a görlitzi Táborban apámmal. Magam egy másik blokkban laktam, de meglátogattam őket minden alkalommal. Fetmannak nagy Tóra-tudása mellett magas általános műveltsége is volt. Sokat tanultam tőle. Magatartása és emberiessége a legnehezebb körülmények között is példaadó maradt, amikor pedig mások megszűntek emberek lenni. Ha élelmet tudtam szerezni vagy a konyhai munkám révén valami ehetőt tudtam a konyháról az apámnak magammal hozni, mindig adtam valamit Fetmannak is, aki maga a legborzasztóbb éhínség idején is szerény maradt és alig akart valamit elfogadni azzal az indokkal, hogy hiszen azt az apámnak szántam. Egy éjjel két adag lóhúst hoztam apámnak és Fetmannak. Egy kis idő múlva apám sírva jött panaszkodni, hogy valaki ellopta a húst tőle. Fetmann kész volt arra, hogy a sajátjáról apám javára lemondjon. Minthogy abba nem egyeztem bele, megosztották, amijük volt. Amikor egy más alkalommal enni hoztam neki, nevetve mondta: „Slajme, te tényleg egy angyal vagy! Otthon sok aranyam van elásva, és megígérem neked, hogy minden a tiéd lesz, ha megint hazatérünk!

Fetmann bácsi röviddel a felszabadulás előtt meghalt.

Hermann Tschech, Lagerälteste (táborfőnök)

„Ha szükség van a tolvajra, levágják még a bitóról is.“ Tschechet gyilkosság miatt halálra ítélték. Az a hír járta, hogy több családtagját gyilkolta meg. De a náciak megmentették az akasztófától, mert úgy gondolták, hogy ő a legalkalmasabb tábor főnök zsidó foglyok őrizetére.

Minden esetre saját maga is fogoly maradt és fogolyszámot hordott öltözetén, zöld háromszöggel. Zöld volt a németek színe, szemben a zsidó foglyok sárga háromszögével.

Hermann Tschech kis, bandzsa ember volt. Vastag üvegű, nehéz fekete keretes szemüveget hordott. Minthogy rosszul látott, éjjelenté nem szaladgált ide-oda a szabadban. Feje gyakorlatilag nyak nélkül ült a két váll között és mindig egy ferdén feltett fekete ellenzős sapkát hordott. Valójában borzasztó látványt nyújtott. Csak a púp hiányzott Victor Hugo: Quasimodojához. Rekedt hangja volt, de a legtöbbször nem is beszélt, hanem hisztérikusan üvöltött. Az övéen hosszú csövű pisztolyt hordott, ami a térdét verdeste, és nem habozott gyakran használni is. Alkalmanként kutatást rendezett, elrejtett élelmiszerkészleteket keresett a foglyok szobáiban és az ágyakban. Eközben elkísérte hűséges segítőtársa, Jakob Tannenbaum, aki lefordította Tschech szavait Jiddis nyelvre. Másfél hónappal a felszabadulás előtt bebizonyosodott, hogy Tschech élelmiszert lopott a katonák készletéből és ezért felfüggesztették állásából. Mint ahogy kiderült, Tschech előkészületeket tett arra, hogy eltűnjék a környékből, és hogy áttegye a székhelyét az amerikai megszállási zónába. Attól tartott, hogy a háború végével az igazságügyi hatóságok talán mégis halálra ítélik majd. Amikor a Vörös Hadsereg felszabadította a tábort, Hermann Tschech foglyul esett és bíróság elé került. Barátom, Israel Grünwald, a görlitzi Tábor volt foglya tanúskodott ellene. Rövid tárgyalás után felakasztották.

Jakob Tannenbaum Tábor Kapo

Múltjáról csak annyit tudtunk, hogy 1913-ban született Seiniawe lengyel kisvárosban.

Aznap ismertem meg csak, amikor Görlitzbe érkeztem.

Amikor a gyülekezési helyen elének állt, bemutatkozott Jiddis nyelven: „Én vagyok a Tábor Kapó, Jankel Tannenbaum!”

Jó jelnek vettem, hogy Jiddisül beszélt. Mert otthonról tudtam, hogy zsidók segítenek egymáson., és ha Jiddis nyelven beszélnek, akkor megnyílnak a sorompók. Ez illúzióként és keserves csalódásként bizonyosodott be. Gonosztetteivel farkas volt, báránybőrben.

Az a körülmény, hogy Jiddisül tudott, inkább hátrányos volt, mert így nem tudtunk ezen a nyelven semmit se mondani, amit a németek elől el kellett, volna titkolni.

Jakob Tannenbaum nyilvánvalóan egyetértett a nemzeti szocialista világnézettel. Kegyetlensége nem ismert határt. Amikor egy hideg februári napon a gyülekezési helyen felálltunk, megkérdezte, ki beteg. Megkérdezte, ki akar a szállásra menni? Többen panaszkodtak, hogy fáj a lábuk. Ezeknek megparancsolta, hogy vegyék le a cipőiket és meneteljenek mezítláb a gyárig.

Bántotta a zsidó foglyokat, ledobta őket a földre és rugdosta őket a csizmájával.

Egy nap felfedezte, hogy apám, aki nagyon szenvedett a rettenetes hidegtől, a ruhája alatt egy takarót csavart a teste köré. Tannenbaum erre egy blokkhoz vezette, megparancsolta neki, hogy húzza le a nadrágját és hajoljon le. 25 ostorcsapással véresre verte. Amikor apám 90 éves lett, a táborélet sok keserűségét mind elfelejtette, de Tannenbaum ütéseit nem felejtette el sohasem. Egyszer egy fogoly lopás miatt felakasztottak. Tannenbaum vezette a kivégzést, és gondoskodott arról, hogy mindenki részt vegyen, elrettentő például.

A hetvenes években beidéztek a jaffai rendőrséghez, a náci büntettek osztályára. Nem tudtam, milyen ügyben akarnak velem beszélni. Az illetékes tisztviselőnek egy fényképalbumot tett elém. Amikor átlapoztam az albumot, megláttam Jankel Tannenbaum fényképét és felkiáltottam: „Ez itt Jankel Tannenbaum, tűnjön el a neve!” Úgy nézett ki a képen, mint amikor utoljára láttam a táborban. A tisztviselő részletesen kihallgatott a tetteiről és megkérdezte, hajlandó lennék-e Amerikában a bíróság előtt tanuként szerepelni. Természetesen beleegyeztem. Pár nappal később apámat is, aki ugyancsak felismerte, néhány más volt Görlitz Táborbeli fogollyal együtt kihallgatták. Ez alkalommal megtudtam, hogy Tannenbaum ultra-ortodox lett, a családjával együtt New York Bronx nevű Chasszid- negyedében van elbújva, és nem mer Izraelbe utazni. A rendőrségen megmondták, hogy Tannenbaum nem tud semmi se az ellene folytatott vizsgálatról. Az ügy az amerikai sajtó tudomására jutott.

A „Washington Post“ egy újságírója telefonon meginterjúvált és közölte velem, hogy Tannenbaum ügyében végez kutatómunkát és már számos volt fogollyal beszélt. Később aztán az izraeli sajtó is foglalkozott Tannenbaum tetteivel.

Ez volt az első alkalom, hogy egy zsidót a nácik és segítőtársaik ellen hozott törvények alapján vád alá helyeztek. A New York-i zsidók attól tartottak, hogy antiszemita kitörésekre kerülhet a sor, ha a perre az USA-ban kerül sor és megpróbálták elkerülni.

Végül is az ügyet megegyezéssel zártak le. Tannenbaum beismerte, hogy néha igen keményen bánt a foglyokkal. Azért aztán magas korára és egészségi állapotára való tekintettel csak amerikai állampolgárságának visszavonására ítélték.

Gusztáv, a tábor főszakácsa

Előnevén és azon a tényen kívül, hogy Lengyelországból jött, semmit se tudok róla. Gusztáv Jiddis és lengyel nyelven beszélt és nem nézett ki zsidónak. Fénylő kopaszodó fejével és barázdás homlokával inkább mongol vonásai voltak. Fellépése bárdolatlan és közönséges volt, minden mondatát zaftos káromkodása kísérte. Ha nem is volt dolga a konyhában, akkor is fehér köténnyel szaladgált ide-oda, hogy mindenki lássa, kivel van dolga. Az étel kiosztásakor elől állt kanalával, és mindenkinek kiadta a zavaros folyadékot, amit gazból, kövecskékből és homokból főzött, és levesnek neveztek. Jaj volt annak, aki ráadást kért, vagy tolakodott. Azonnal kapott egyet a merítőkanállal a fejére, és mint „*Chajess*“ (vadállat) szólította.

Amikor egyik este befejeztem a műszakomat a német konyhájában, sikerült egy darab lóhúst kicsempésznem, amit apámnak szántam. Útközben beleütköztem Mészáros Gusztávba (csak így nevezték a táborban). Felfedezte a húst és elkezdett káromkodva ütni-verní.

Természetesen a húst elkobozta, de egyébként még olcsón szabadultam!

Az ötvenes évek végén felkeresett egy barátom, David Nechushtan (előzőleg Meginski) aki az apjával együtt Görlitz Táborban volt. Izgatottan mesélte, hogy úgy hallotta, Gusztáv Ramat Hascharonban, Tel-Aviv mellett él. Mielőtt a rendőrséghez mentünk volna, elutaztunk Ramat Hascharonba. Tényleg kiderült, hogy Gusztáv megélhetését egy lovas szekérrel keresi, mint fuvaros. Azonnal elmentünk a rendőrségre Herzliába és feljelentést tettünk ellene. Sajnálattalunkra a rendőrség az ügyet meglehetősen közönyösen kezelte. Abban az időben még nem nagyon törődtek a holocausttal. Két héttel később rövid közlemény érkezett a herzliai rendőrségtől, hogy nem folytatnak Gusztáv ellen eljárást, mert valaki szót emelt az érdekében. Elhatároztuk, hogy saját magunk vesszük az ügyet a kezünkbe. Egy nap lesben álltunk az útkereszteződésnél Ramat Hascharonban, amely akkoriban még csak egy kis falu volt. Tudtuk, hogy a felesége a Konzumban dolgozik az útkereszteződésnél és estefelé a szekérrel és a lóval érte jön. Mire Gusztáv megérkezett, már mindketten ott álltunk, katonainformisban. Feltartottuk a szekerét, felszálltunk és úgy irányítottuk a fogatot, hogy az utat elzárja. Amikor aztán nagy embertömeg jött össze, elmeséltük a jelenlévőknek, hogy ki is ez a szörnyeteg a szekéren. Leírtuk a rémtetteit a táborban, de különösképpen Gusztáv ki se nyitotta a száját. Felesége, aki múltjáról mit sem tudott, nem sokkal később el is hagyta.

Mi így szólunk hozzá: “Gusztáv, dögölj, meg mint egy kutya, mi a sírig nyomon fogunk téged követni!”

Attól a naptól kezdve a helybeliek bojkottálták, Pár hónappal később szívinfarktust kapott és meghalt. Senki se kísérte ki a koporsóját.

A halálmenet (Todesmarsch)

Ez a kifejezés meghonosodott a haláltáborok lakói között. Halálmenetekre főképp a koncentrációs táborok kiürítésekor került a sor a háború végstádiumában. Ezrek és ezrek gyalogoltak hetekig, miközben a nacisták a zsidó foglyokat nemcsak elpusztítani, hanem kínozni is akarták. Számomra a halálmenet volt a legnehezebb időszaka a koncentrációs táborban eltöltött időnek. A Vörös Hadsereg ismételt előretörésére válaszul, 1945 január közepén megkezdték a koncentrációs táborok kiürítését. Amikor a Vörös Hadsereg Görlitz városát 1945. február 18-án ostrom alá vette, Malitz körzeti vezető ezekkel a szavakkal adott parancsot Görlitz Tábor erőszakos kiürítésére:

„Ha a város az ostrom alatt szenved, nem fogom itt a zsidók jelenlétét eltűrni.”

A táborok kiürítése több táborra vonatkozott. Hozzánk jöttek foglyok Bunzlau Táborból, akik jobb állapotban voltak, mint mi. **59) 60)** Sajnos táborukat csak pár órával távozásuk után foglalták el. Az a vakhír járta, hogy a célunk Tirol. A Bunzlauból jöttek is hasonlókat meséltek. A németek szekereket hoztak a városból, és arra rakták fel az élelmüket. A foglyok parancsot kaptak a gyülekezésre, egy takaróval, egy kis kenyérszákkal és a bádógtányérral felszerelve.

Tschech „Lagerálteste“ felhívta az embereket, hogy aki nem tud menetelni, lépjen ki oldalt. 300 kilépett. Tschech megkérdezte őket, hogy tudnának-e menni, ha jobb facipőt kapnának. 100 igennel válaszolt. Tschech megparancsolta, hogy a többi 200 menjen a 2-es. Blokkba.

Amikor minden indulásra kész volt, Tschech belépett a Blokk 2-be, elvette 100 fogolytól a cipőiket, a takarókat és a kabátot, és kizavarta őket a hideg télbe lovak helyett a szekereket húzni! Minden fogoly, férfiak, nők (kivéve a 100 beteg kik a blokk 2- ben maradtak) az indulási parancsra várt. Egy SS-alakulat, közöttük a zsidógyűlöletükről hírhedt ukránok, mint fogolykíséret, masírozott be a táborba.

---

59) Lásd Martin Weinmann (kiadó) *A nemzetiszocialista lágerek rendszere*

Frankfurt 1990, németül 276, 579, 644 oldal.

60) A budapesti zsidóság gyalogos deportálása Ausztria irányába 1944 novemberében hazánk egyik legnagyobb halálmenete volt a II. Világháborúban. Körülményei, az áldozatok száma máig is tisztázatlanok. Hivatalos nézet szerint „meg se történt“. A FORDÍTÓ

Harmadik találkozásom a Halál Angyalával

Azon a munkanapon egész éjjel dolgoztam és ruhástól elaludtam a priccsen. Olyan mélyen aludtam, hogy nem hallottam semmit se, mi megy végbe körülöttem. Hirtelen egy nagy csapást kaptam a puskatussal a fejemre. Három SS-ember állt előttem, az oldalfegyvereiket rám irányították.

“Kezeket fel!” üvöltötték.

A puskatus ütése megsebesített, a vér lecsorgott az arcomon. Felemelt kezekkel kellett kimenjek az SS-emberek kíséretében. Ezúttal tényleg azt hittem, itt a vég. Különösen, minthogy köröskörül lövöldözés hallatszott, mint a csatatéren. Arra gondoltam, hogy mindjárt én kerülök sorra. Amikor a tábor kiürítését hirdették ki, amúgy 80 fogoly elbujt a barakkok alatt, abban a reményben, hogy az oroszok nemsokára jönnek és kiszabadítják őket. Hallottam, amint Jankel Tannenbaum Jiddis nyelven felszólította az elbújtakat, hogy jöjjenek elő, aztán hidegvérűen agyonlőtték őket. Minden lépésemmel előre, az SS-őrség kíséretében, láttam magamat a sírhoz közeledni. Nem tudtam, mit lehet az ilyen helyzetben mondani. Apám kinn volt, és csak azt sajnáltam, hogy nem tudtam tőle elbúcsúzni. Az SS-emberek kivezettek a táborból, azokhoz, akik távozásra készen álltak. Így menekültem meg a Halál Angyalával való harmadik találkozásom alkalmával. Sose fogom megérteni, miért kímélték meg az életemet.

Amikor odaléptem apámhoz, teljesen el volt képedbe, hiszen azt hitte, hogy én is a 80 fogoly között voltam, akit a táborban agyonlőttek! „Hihetetlen“, mondta. “megint visszatértél a túlvilágról? “ Kötözőszerünk nem volt, de valami rongyok segítségével sikerült a többieknek a fejemen a vérzést csillapítani.

A menet megindult, az őrség rendkívül idegesnek mutatkozott. Attól féltek, hogy útközben beleütköznek az oroszokba és maguk is foglyul esnek. Az SS-emberek között, akik ránk felügyeltek, sok ukrán SS-katona volt, akiknek volt mitől tartaniuk. Ha az oroszok kezére kerültek, nem sokat teketóriáztak velük. De annak ellenére nem ismertek könyörületet velünk szemben, hanem folytatták az emberkínzást és a gyilkolást.

Hat kilométer menetelés után – számunkra majdnem végtelen távolság –egy parasztgazdasághoz érkeztünk egy *Kunnewitz* nevű helységbe. A lóistállóban szállásoltak el bennünket. A terepen cukorrépat találtunk a megfagyott földben. Ideiglenes ásóeszközöket rögtönöztünk fából és azzal kotortuk ki a répát. Ez volt az egyetlen élelem, amihez két nap után hozzájutottunk.

A répalétól égett a torkunk. A táborból magunkkal hozott kenyeret a fejesek (a Blockältesték és a Kapok) maguknak osztották ki.

Tschech, a Lagerältester hirtelen emlékezett rá., hogy kb. 200 beteget hagyott hátra Görlitz Táborban. Visszament értük, kb. 100-at hozott magával és nagy kínok között vonultatta őket

Kunnewitzbe, ahol számos halottat hagytunk hátra. Részben kivégezték őket, részben pedig természetes halállal haltak meg, vérhasban.

Tovább meneteltünk, *Friedensdorf* helységeen keresztül *Sohlandba*. Ott is egy parasztgazdaság lóistállójában találtunk helyet amely nem sok védelmet nyújtott a csikorgó hidegtől.

A szalmán feküdtünk, míg az asszonyok felettünk a szénapadláson húzódtak meg. Itt is cukorrépával táplálkoztunk, amit üvegcserepekkel kotortunk ki a földből és levest főztünk, gazból. Sohlandban további foglyok haltak meg, vérhasban. Pár nap múlva Tschéch, a Lagerältester kijelentette, hogy a menetelést folytatni fogjuk és a célhoz érkeve kapunk majd valamit enni. Valami 15 fogoly maradt hátra a parasztgazdaságot kitakarítani. Pár órával később ujjra csatlakoztak hozzánk. Gyülekezőt rendeltek el. A parancsnok megkérdezte, ki nem tud továbbmenni? Kilenc fogoly jelentkezett. Megengedték nekik, hogy felüljenek a kocsira, amelyen már néhány holttest feküdt. Aztán feldobtak egy pár ásót és kapát a kordéra.

A kilenc fogoly kezdetben örült, hogy utazhatnak, de út közben a kocsit eltértették az útról egy mezőre, az erdő szélére. Ott le kellett szállniuk. Az ukránok kezükbe nyomták a szerszámokat és megparancsolták nekik, hogy ássanak egy vermet. A foglyok megértették, hogy ez a vég. Közöttük volt egy fiatal, 17 éves fiú Magyarországról. Az egyik ukránhoz rohant a másik után, ledobta magát a lábukhoz, úgy könyörgött az életéért és kiáltott: "Tudok menni, mindent megteszek, amit mondok, csak hagyjatok élnem!" Nem használt semmit, még mielőtt a könyörgését befejezhette volna, egy lövés leterítette.

"Amikor könyörületért könyörgött, nem hallgattunk rá." (I. Mozes 42, 21)

A további menetelésnél a foglyok annyira le voltak gyengülve, hogy egyik a másik után bukott fel holtan útközben. Egy pár nővér is menetelt velünk. Az egyik összeesett és agyonlőtték. A többiek, egyik a másik után borult le a holttestére. Az örök ugyancsak végeztek velük. Nem tudom már, hány nővér volt ott, de ez a vérengzés mélyen bevésődött az emlékezetembe. Emlékszem még, hogy az idősebb Scharführer (örmester) a haldokló leányokhoz lépett és kegyelemből végzett velük. Aznap 170 áldozat maradt az útszélien.

Hirtelen feltűnt, hogy apám milyen egykedvű lett. Majdnem felbukott, ami a halálát jelentette volna. Erőszakkal fenntartottam és rákiáltottam: „Most az első kilométert masírozzuk!” Ez úgy látszik, használt, mert tovább masírozott.

Egy *Rennersdorf* nevű helységhez kerültünk, ahol megint egy parasztgazdaság lóistállójában helyeztek el bennünket. A helység ki volt halva, egy lelket se lehetett látni. Mindenki elmenekült az oroszoktól való félelmükben, akik akkor már igen közel voltak. Itt tovább kellett maradnunk, mint tervezték, mert a német hadsereg menekülőben volt és az utakat nem volt szabad igénybe vennünk. A gazdaság tulajdonosai a lovakat visszavitték, de a juhokat itt hagyták. A németek juhokat öltek maguknak, de figyelmeztettek bennünket, hogy a halál fia, aki egy juhhoz hozzányúl.

Itt kaptunk fejenként egy szelet kenyeret, amelyet mindegyikünk a kenyértarisznyát őrzött, mint a legnagyobb kincset, hogy aztán morzsásként megegye. Amikor egy reggel felébredtem – az apám és egy másik bajtárs között feküdtem – éreztem, hogy a szomszédom már nem mozog. Elsőnek a kenyerét kerestem. Amikor megtaláltam, örültem a leletnek.

Reggel megjelent az idősebb altiszt, aki a németek konyháját vezette és magához hívott, hogy nyúzzam le a bőrét a leölt juhoknak. Kérdeztem, hogy mi jut nekünk ebből? Mondta, hogy a beteg juhok mennek a foglyoknak. Megkérdeztem a többieket, hogy lehet egy juhot megbetegíteni? Azt ajánlották, hogy rúgjam őket hason. Bementem a karámba és hasba rúgtam a juhot, hogy felbukott, és kijelenttem: „Ez itt beteg!“. Ilyen módon legalább jutottunk valami eledelhez.

Háromheti rennersdorfi tartózkodás után 1945. március 23-án parancsot kaptunk visszatérésre Görlitz Táborba. A németek beismerték, hogy Tirolba átvágni magunkat lehetetlenség. Később megtudtam, hogy Malitz, a görlitzi körzetvezető, azonnal visszarendelt bennünket, hogy ott lövészárkokat ássunk a német hadseregnek, hogy a várost a Vörös Hadsereg ellen tovább tudják védelmezni.

Az indulás előtt gyülekezőt rendeltek el. Ezek a gyülekezők mindennaposak voltak.

A németek tudni akarták, hány fogoly van még életben? 30 kilométerre voltunk Görlitzről.

Megkérdezték, ki nem tud menetelni. Körülbelül 100 személy jelentkezett, akiket teherautón vittek vissza. Amikor mi is visszaérkeztünk, ott találtuk őket életben. Sőt, a betegek, akik a táborban maradtak volt, azok is éltek.

Egy álló napig tartott a menetelés a táborig. A jó idő megkönnyítette az utat. Szerencsére

Lagerältester Tschsch tetten lett érve lopáson, úgy hogy leváltották és egy humánusabb embert, neveztek ki utódjául. A menetelés alatt kb. 1000 embert veszítettünk el az eredetileg 1500 főből.

A felszabadítás

1945. május 2-án szokásom szerint a főhadnagynak bevitettem a reggeli tálcáját.

Váratlanul egy futár motorkerékpáron jelent meg, egy rohamsisakos német katona. Egy ujjáságot tett a főhadnagy úr asztalára. Az ujjáság Hitler képét mutatta, gyászkeretben. A kép címe: **“A Führer halott!”** volt. Azonkívül kikézbcsítette az utasítást, hogy a foglyokat szabadon kell bocsátani.

Izgalomban elejtettem a tálcát, kirohantam a női tábor irányába, amelynek bejárata az irodával szemben volt, és egész úton kiáltottam: **“Szabadok vagyunk!”** Az asszonyok azt hitték, elvesztettem az eszemet. Utat változtattam a férfiak táborához, odarohantam apámhoz, és egész idő alatt tovább kiáltottam: **“Szabadok vagyunk!”** Ott is kétkedéssel fogadták a hírt.

Egy óra múlva a főhadnagy megjelent a táborban, a foglyokat, akikkel találkozott, **“úr”** nak szólította, ami annyit jelentett, hogy megint emberek lettünk, és így szólt: **“Eltávolíthatják a fogolyszámot, maguk szabadok!”**

A főhadnagy a férfiakat és a nőket gyülekezőre hívta össze és ott szabadon bocsátásunkat hivatalosan is hírül adta, hogy a tábor legénysége megkísérel majd átvágni az amerikai övezetbe és felhívta a volt foglyokat, hogy csatlakozzanak hozzájuk. Sajnálata a Kapókon és a szobaparancsnokokon kívül senki se ment velük.

A szabadság soknak a fejébe szállt. Néhányan behatoltak a tisztí kvártélyba és elcsórták a katonák cipőit. A tisztek alsóneműben rohantak utánuk és könyörögtek a cipőikért.

Az idősebb altiszt, aki a németek konyháját vezette, megkért, hogy segítsek neki a kocsit élelmiszerekkel megrakni. Mindjárt szóltam is apámnak, aki másokat is hívott, Az öreg a raktárban állt és kiadta nekem a kartonokat mindenféle konzervvel teli, amit a szekérre kellett volna raknom.

Kinn egy emberekből álló lánc képződött. Áadtam a kartont az apámnak, aki azt megint továbbadta. A szekérre nem jutott semmíse. Az élelmízer eltűnt kéz alatt. Az öreg kijött, felismerte a helyzetet, de nem szólt egy szót sem.

A németek elmentek. Magunkra maradtunk, de nem mertük a tábort elhagyni a harcok miatt, amelyek még mindig tomboltak a városban. Különösképpen, Jankel Tannenbaum kezdetben csatlakozott az ünneplőkhöz, **“Horát”** táncolt, az izraeli táncot, és elbeszélte, hogy régebben a **“Hasomér Hacair”** a cionista ifjúsági szövetség tagja volt. De igen gyorsan felvette a nyúlcsipőt, és megszökött, bosszútól félve.

Meleg napok voltak. Kihoztunk a kályhákat a barakkokból, és ebédet főztünk rajtuk az élelmiszerekből, amit a németektől elszedtünk. Amint kinn voltunk az udvaron, egy orosz repülőgép jött és bombákat dobott le ránk. Láttam a bombákat lehullani. De aztán hatalmas

légnyomás következett. Átrepültem a levegőn és elég messze találtam magamat. Szerencsére csak ketten sebesültek meg, könnyebben.

Utólag megtudtam, hogy az orosz kézre került németek előadták, hogy a tábor fontos katonai jelentőségű támaszpont, abban a reményben, hogy a bombázás által fontos bizonyítékok ellenük elpusztulnak.

A következő napon elhagytam apámmal együtt a tábort. Lövéseket hallottunk és fedezéket kerestünk. Váratlanul német katonák között találtuk magunkat, akik ütegekből tüzeltek. A németek nem törődtek velünk. Mi meg leültünk egy árokba és figyeltük, hogy mit csinálnak. Aztán visszatértünk a táborba. Féltünk új bombázástól, ezért menedéket kerestünk a téglagyárban.

1945. május 8-án még mindig az épületben ültünk anélkül, hogy tudnánk, mi történik. Egyikünk késznek mutatkozott a gyárkéményre felkapaszzkodni, a helyzetet felderíteni. Mire felért, elkiáltotta magát : **“Itt vannak az oroszok!”**

Kirohantunk és láttuk, hogy az oroszok átvágják a tüskésdrótot. Elhalmoztuk őket csókjainkkal. Az volt az első alkalom hosszú idő óta, hogy a könnyek csorogtak a szememből.

Az oroszok azt tanácsolták, hogy menjünk be a városba és foglaljuk el a megszökött németek házait, hogy ott lakjunk. De először ruhát kellett váltani. A rabruhát elégettük a lágerban. Pessil-Lea, a nyirbátori rabbi leányát és unokahúgát, Feigét magunkkal vittük és azt állítottuk, hogy egy család tagjai vagyunk. Pessil-Lea volt állítólag apám felesége és Feige az én húgom. Ezúttal vigyáztunk, ha oroszokkal volt dolgunk, főleg, ha be voltak rúgva.

Beköltöztünk egy pompás lakóházba, ahol több emelet állt rendelkezésünkre.

Néhány barátunk a táborból csatlakozott hozzánk és lakóközösséget alakítottunk. Élelmiszert gyűjtöttünk a németek házaiban és barátainkkal étkeztünk. Ha egy emeletet bepiszkítottunk, átköltöztünk a másikba. Egy nap egy német jelent meg, aki félénken azt állította, hogy ő a háziúr. Örömmel fogadtuk, mert legalább volt valaki, aki kiszolgál bennünket. A pincében Weck- féle patent üvegeket találtunk lekvárral és cukrozott gyümölcscsel töltve, szép tisztán polcokra rakva, a tartalom és az elkészítés időpontjának megadásával. Számunkra kincs számba ment. De nagyon vigyáztunk arra, hogy kezdetben ne együnk sokat, hanem, hogy hagyjunk testünknek időt, megszokni a táplálóbb ételeket. Az oroszok nem tudták, hogy kell az ilyen Weck- féle üvegeket kinyitni, és erőszakot alkalmaztak. Egy nap találtunk egy kecskét a pincében. Leöltük a lakásban, a drága szőnyegeken, és amikor az ünnepi lakoma készen volt, amelyhez mindazokat a volt foglyokat meghívtunk, akikkel csak az utcán találkoztunk, átköltöztünk egy másik emeletre és hagytuk, hogy a szolgálk hozzon mindent rendbe utánunk. Az utca úgy nézett ki, mint Purim ünnepén. Az emberek zsákmányolt ruhaneműt hordtak, túl nagyot, mert a legtöbben igen le voltak romolva. Fura kalapokat viseltek, és napszemüveget az orrukon. Alig ismertük meg egymást. Behatoltam egy fotó stúdióba és két profi fényképezőgépet vettem magamhoz. Minthogy nem volt elég erőm ahhoz,

hogy a vállamra akasszam őket, magam után huzam őket az utcán, anélkül, hogy tudtam volna, mit is akarok velük. Barátok, akikbe útközben beleütköztem, figyelmeztettek, hogy inkább hagyjam a fényképezőgépeket békében, mert az oroszok még kémnek néznek. Azonnal el is dobtam a gépeket. Az első, a Vörös Hadseregben szolgáló zsidó, akit megismertem, Gerson volt. A zsidó hitről fogalma se volt, de jól beszélt Jiddis nyelven. A Komandaturán szolgált, a parancsnokságon. Gerson azt mondta, hogy forduljak hozzá, ha valami problémánk van. Az orosz katonák gyakran meglátogattak bennünket otthon. Az egyik felszólított, hogy menjek vele a németek házában értéktárgyak után kutatni. Főleg órák és ékszer érdekelték. Mielőtt elindultunk, megegyeztünk. Arany neked, az órák: nekem. Amikor az első lakásba beléptünk, meglátott egy sárgaréz kilincset. Odakiáltott: Ez itt arany!” Ezzel aztán azt hitte, hogy az én részem elintéződött. Szerencsémre talált elég órát a házban. Nem tudom, egyébként hogyan zajlott volna le a dolog. A szalonban állt egy kredenc tele ólomkristállyal és porcelánnal. A katona vette a dáváj gitárját és egy sorozatot adott le keresztül -kasul a kredencre.

Apám materialista lett és kezdett értéktárgyakat gyűjteni. Az egyik lakásban egy rejtkehelyen a padló alatt egy jól megtömött ékszeres dobozt talált, amit haza is hozott. Azután átvizsgált más házakat is és ágyneműtől kezdve kerékpárokig mindent meglovasított. Még erőszaktól se riadt vissza. Egyszer meglátott egy öregasszonyt, amint egy kis kerek szekerét egy veder vizet szállított haza, hiszen a lakásoknak még nem volt folyóvíz ellátásuk. Apám odarohant az asszonyhoz, kilökte a vödört, és elkobozta a kis szekeret, amellyel ezen túl a szajrét akarta hazaszállítani.

Az első híreket családunk sorsáról a Vörös Hadsereg zsidó tisztjeitől hallottuk meg. Beszámoltak a gázkamrákról, és a krematóriumokról Auschwitzban. Nem akartam elhinni, hogy anyámat és a gyerekeket ilyen módon semmisítették meg. Miután azonban mindez sajnos igaznak bizonyult, nem volt többé maradásom Görlitzben. Haza akartam kerülni olyan gyorsan, mint lehetséges, és személyesen meggyőződnöm arról, hogy a család nem tért vissza. A felszabadulás felett érzett öröm gyászba csapott át.

Egyik este egy néhány berúgott orosz katona jelent meg a lakásunkban. Megpróbálták a nővel kikezdeni. Megéreztem a veszélyt és elsiettem a komandaturára, ahol Gerson, a zsidó barátom szolgált. Amikor az eseményekről beszámoltam, csőre töltötte a fegyverét és a lakásunkhoz rohant, majd ráordított a katonákra: “Tűnjetek el, vagy lövök!”, és többször oroszul megismételte: “Ők a nővéreim!” A katonák ijedten elhúzták a csíkot.

Amikor egyik nap az apámmal a város közepén jártam, egy ismerős alak tűnt fel nekem. “Nézd csak, a főmester!” mondtam. Az ember a kerékpárját tolta és kék karszalagot viselt VOLKSPOLIZEI (népi rendőrség) felirattal. Odaléptünk hozzá. Valahogy a nehezére esett bennünket felismerni. Megkértem apámat, hogy vigyázzon rá és elrohantam orosz katonákat keresni. Végül is találtam hármat. Elmondtam nekik, hogy miről van szó, és amikor a főmesterhez értünk, az egyik katona

megszólította, helyes néemetséggel: “Főmester úr, emlékszik még rám?” A katona zsidó volt, aki két évvel megérkezésünk előtt, mint fogoly dolgozott a WUMAG üzemében, ép ez alatt a főmester alatt, de megszökött. Először átvágta magát a partizánokhoz, aztán jelentkezett a Vörös Hadseregnél, ahol nyelvismereteire és helyismeretére való tekintettel egy speciális egységhez került. A katona így szólt hozzánk; “Ez az én dolgom”.

A hazafelé vezető út

A visszaút számos élménnyel és kalanddal járt. Nem akartuk magunkat tovább Görlitzben fenntartani, amikor elvileg lehetséges volt, hogy közben valaki már otthon van, aki a haláltáborból túlélte. Azért mielőbb haza akartunk menni Nyírbátorba. Minden esetre, nehezünkre esett, azt mondani, hogy "haza".

A Vörös Hadsereg parancsnoksága csoportos úti dokumentumot állított ki nekünk. Apám becsomagolta ingóságait számos kofferba és kézitáskába és aztán két kerékpárra. Felemeltük a csomagokat a vonat tetejére, és négyesben utaztunk: apám, én, Pessil-Lea és Feige.

A vasúti kocsit orosz katonák foglalták el. Ezért aztán felkapaszkodtunk a vagon tetejére és ott szorongtunk számos korábbi táborbeli bajtársunkkal együtt. Az utazás során az oroszok elvették a két kerékpárt, amit egyáltalán nem bántam, mert legalább kevesebb vackot kellett cipelni.

Estefelé elérkeztünk Reichenberg, a mai Liberec vasútállomásához. Vonatunkat egy mellékvágányra terelték, ahol több óra hosszat kellett várakozni. Az orosz katonák többségükben be voltak rúgva. Attól féltünk, hogy valamit tehetnek nekünk. Hogy megszabaduljak a félelemtől, lemásztam a vagon tetejéről, és zsidók után néztem a katonák között. Váratlanul lövések hangzottak el az éjjel sötétjében a kis erdőből, szemben a vasútállomással. Annak ellenére, hogy a katonák nem voltak józanok, gyorsan felfejlődtek és a tüzelést hatékonyan viszonyozták. Lángszórójuk is volt és be is vetették. Előrenyomulásukkor az erdő szélét fel is gyújtották. Mint ahogy kiderült, az erdőben néhány német katona rejtőzött el, akiknek a háború még nem ért véget. Hallottam a németek kiáltását, hogy meg akarják magukat adni, de az oroszok nem kímélték őket. A befejezett akció után tovább ittak, mintha mi sem történt volna.

A német területen keresztül vezető úton elpusztított városokat, összebombázott házakat és legyőzött embereket láttam. Csendben azt kívántam, hogy legyen igazság és Németország maradjon örökre elpusztulva. Megtagadtam a németek jogát, hogy az emberek családjához tartozzanak.

Reichenbergből Szlovákia fővárosába, Bratislavába érkeztünk. A fő pályaudvarba már sok vonat futott be, többek között egy, amelyben női rabok még a koncentrációs táborbeli ruházatukban, facipővel a lábukon ültek. A nők emelvényeken ültek. Váratlanul egy orosz alezredes jelent meg, akiről kisült, hogy zsidó. Elszörnyedt a túlélők láttán, megparancsolta, hogy élelemmel lássanak el minket, és Jiddis nyelven beszélt velünk. Amikor egy vonatot látott, tele német hadifoglyokkal, megparancsolta a katonáinak, hogy nyissák ki a vagonokat, és a németek cseréljék ki a cipőiket az asszonyokkal. Egy katona így szólt: "A facipő túl kicsi a németeknek!" A tiszt ráordított: "Vegyé! egy kalapácsot és verd bele a lábát!" Kicsit később egy vonat futott be német menekültekkel.

A tiszt elrendelte, hogy az utasokat osszák fel csoportokba, férfiak és nők szerint. Aztán minden csoportot más irányba küldött. Amikor kissé megnyugodott, így szólt hozzánk Jiddis nyelven: „Egy kis káröröm; hadd érezzék, mi történt Auschwitzban!”

Bratislavában átadtak bennünket a [JOINT 61](#)) szervezetnek, és a Doxa Hotelban kaptunk helyet, hogy kipihenjük magunkat.

Közben több és több részletet hallottam a haláltáborokról, ami nagyon felizgatott és nem hagyott nyugodni. Bratislaván számos tábor túlélői jöttek keresztül, és találkozásukkor kicserélték történeteiket. Nem tudtam a hotelban maradni, és céltalanul csavarogtam az utcákon abban a reménységben, hogy talán csoda történik és beleütközök a családomba. Minden alak, akit láttam, erre vagy arra a családtagomra hasonlított. De mindez csalóka volt, mint a délibáb.

Miközben így gondolataimba merülve az utcákat róttam, Teitelbaum Lipa jött velem szembe, a nyírbátori rabbi fia, Pessil-Lea testvére. Az első pillanatban meg se ismert. Megkérdeztem hogy szeretné-e látni a nővérét, amire egykedvűen igennel válaszolt Magammal vittem a szállodába, hogy Pessil-Leaval találkozhasson és Lipa csatlakozott hozzánk. Találkozásunk új reménységet keltett bennem.

Az utcán egy magas rangú zsidó tiszttel találkoztam. Azonnal felismerte, hogy én is a táborból jövök és nagyon örült, hogy Jiddis nyelven beszélhetünk egymással. Fényképeket vett elő családjáról a zsebéből és megmutatta őket nekem : « Ez a feleségem, ez a fiam... » Így mutatta be büszkén a többi családtagot is. A tiszt elkísért a szállodába és addig nem nyugodott, amíg a táborokról nem meséltünk neki. Miután elment, egy teherautó jött tele jó dolgokkal és a katonák lerakták a nekünk szánt élelmiszert.

Mielőtt Magyarország irányába tovább utaztunk volna, új igazolványokat kaptunk, amelyek útlevélként szolgáltak.

1945. június 6-án érkeztünk meg Budapestre.

A Bethlen-téri Vöröskereszt Központba küldtek, ahol minden visszaérkezőt nyilvántartásba vettek. Igazolványt, pénzt és első segélyt kaptunk. A Központ hirdetőtáblai tele voltak nevekkal, akiket hozzátartozóik kerestek és nevekkal, akiket a Szövetségesek élve mentettek meg.

Átolvastam a jegyzékeket kétszer is, de egyik csoportban se találtam senkise a családomból. Pár nappal később visszaérkeztünk Nyírbátorba.

---

61) [JOINT American Jewish Joint Distribution Committee](#), segélyalap

Visszatérés Nyírbátorba

Várákoszteljesen, de vegyes érzelmekkel eltelve tértem vissza Nyírbátorba. Talán találkozni fogok családom néhány tagjával, akik a deportálást átvészelték? Sajnos mindez csak illúzió maradt. Visszatérésemkor a nagyközségbe, ahonnan egy évvel azelőtt engem is deportáltak, szomorúan és szorongó szívvel gondoltam magamban : ez hát tényleg az a hely, amelyet ismertem ? Bánatosan néztem a piacteret, amely az üzleti élet központja volt : a boltok körös-körül többnyire zsidók tulajdona voltak. Úgy tűnt, mintha az idő megállt volna, mintha a szellemek birodalmában találnám magamat. A cégtáblákra pillantottam, amelyek még a régi tulajdonosok nevét mutatták, - majdnem mindhez személyes ismeretség fűzött – és úgy tűnt, hogy a temetőben vagyok, és a sírfeliratokat tanulmányozom. A zsidó hitközség berendezései, ahol azelőtt eleven forgalom zajlott le, üresen tátongtak. Hol maradtak a tagok ? Néhány intézményt, mint pl a Talmud-Tóra Iskola és a kis tanulószoba, a Stiebel, időközben elpusztítottak és nyomuk se maradt. Az elmúlt idők alakjai, mint a délibáb alakjai tűntek fel előttem. A pusztítást saját szememmel láttam.

Alig hogy helyrejöttem az első lelki megrázkódtatás hatásából, fel tudtam mérni a katasztrófa mérvét, amely bennünket sújtott.

“Nem siratjuk azt, ami elmúlt, tehát nem fogok sirni” (Samuel J. Agnon) **62)**

A nagyközség nem-zsidó lakossága a visszatérőktől hallott a borzalmas katasztrófáról és alig tudták elhinni, hogy mi történt. Nem sokkal visszaérkezésünk után Baracsiné, anyám jó barátnője látogatott meg bennünket és visszahozta az ágyneműt, amit anyám a deportálás előtt rábízott. Baracsinét lelkiismeret furdalás gyötörte, mert nem ragaszkodott energikusabban ahhoz, hogy anyám a kishúgomat nála hagyja!

Néhány túlélő már élelőttem visszaérkezett volt és naponta jött vissza még egynéhány. A környező falvak zsidó lakossága inkább Nyírbátorban telepedett le, mert antiszemita túlkapásuktól tartottak. A visszatérőkkel való találkozás nagyon felizgatott. Másrészt szomorú voltam, mert egyetlen rokonom se tért vissza. Néha rajtakaptam magamat azon, hogy morfondírozok: miért is menekültem én meg? Mi volt az, szerencse dolga? Véletlenség? Sors?

Amikor apám és én felkerestük nagypapa házáat, egy roma családot találtunk ott, akik ott laktak. Bemutatkoztunk és közöltük velük, hogy a lakóház a mi tulajdonunk. A romák nagyon kérleltek bennünket, hogy ne kergessük őket el. Megsajnáltuk őket és beleegyeztünk, hogy maradjanak, amíg egy másik lakást nem találnak. Az idők során baráti viszony jött létre közöttünk, ami fennmaradt, miután kiköltöztek. A Lakatos-család rendezvények alkalmával népi zenét adott elő. Az öreg apa

---

62)1888-1970, héber író, 1908 óta Palesztinában élt. 1966-ban irodalmi Nobel díjat kapott

bot süket volt, de mégis remekül tudott a cimbalmon játszani és a legidősebb fia, Lakatos Kálmán, az ország határain kívül ismert hegedűs, azaz prímás volt. Amikor egy alkalommal Budapesten jártam, meglátogattam barátaimmal egy ismert kávéházat, az EMKÉT a Rákóczi út és a Nagykörút sarkán. A belépéskor micsoda meglepetés! A népi zenekar rázendített az Izraeli Himnuszra. Felhangzott a "Hatikva"! Később hallottam, hogy a Lakatos-család azt az én kedvemért játszotta, amikor láttak belépni.

A deportálás előtt a padláson néhány családi képet rejtettem el és a pincében anyám briliáns gyűrűjét. Visszatértem után nagy szomorúságomra hiába kerestem ezeket a tárgyakat.

Utólag megtudtam, hogy az csöcselék még távozásunk napján a zsidó tulajdont átkutatta és kirabolta.

A visszatérő zsidók lassan-lassan újra megtelepedtek és megpróbálták normális életet élni.

Reb Lipa, a Holocaust során meggyilkolt Teitelbaum Aaron rabbi fia, megkezdte a hitközség újjászervezését. A zsinagóga imaterme még tömve volt limlommal, az elhurcolt zsidók ütött vert, törött bútoraival. Ezért az istentiszteletet a zsinagóga Palis nevű átjárójában tartottuk, és ott tanulmányozták a szentírást is. Az én apám is csatlakozott ehhez a tanulókörhöz és vigaszt talált az újonnan megalapított hitközség tagjainak társaságában.

Még mindig előfordult, hogy apám éjjelente farkasétvágyat kapott. Ezért, mielőtt aludni ment, odakészített az ágya mellé egy élelemmel teli tálcát, és ha éjjel felriadt, legalább volt mit ennie.

Az idők során véleménykülönbségek jöttek közöttünk létre. Én kiálltam a cionizmus mellett, míg apám materialista volt és visszatért az ortodox nézetekhez. Hogy a felesleges viták elébe vágjak, átköltöztem egy barátomhoz, akit Szrolovics Bagyinak hívtak, aki ugyancsak üveges volt és a Shoah előtt együtt dolgozott velem Österreicher Dávid üzletében. Újra megnyitottuk az üzletet, (Österreicher Dávid és családja Auschwitzban elpusztult,) üvegezést és képkerekezést vállaltunk. Az időtájt az infláció olyan rohamos volt, hogy a pénz óránként veszített az értékéből és nem volt értelme, pénzért dolgozni. Ezért inkább tojást vagy más mezőgazdasági termékeket részesítettünk előnyben fizetségként. A polcokat tojásokkal és főzelékfélékkel töltöttük meg. Nap mint nap rántottát sütöttünk a műhelyben. Akkoriban képesek voltunk arra, hogy napi 20 tojást együnk meg! Bagyi jelentkezett a politikai rendőrségnél és résztett a magyar nyilas gyilkosok elleni nyomozásban és a tettesek letartóztatásában, akik a zsidók deportálásában szerepet játszottak. Fáradtsága sikerrel járt, sikerült neki néhányat ezek közül felkutatni. Bagyi később kivándorolt Amerikába. Azóta nem is találkoztunk.

Apám újra megnyitotta órasműhelyét és mind szerszámokra, mind pedig alkatrészekre volt szüksége. Elmondta nekem, hogy tudomása szerint Alter nagybátyám mindkét menyé, Magda és Aranka, visszatértek a haláltáborból. Sőt, Aranka még kisfiát, Mottit is meg tudta menteni. A két menyé és a kis unoka kivételével az egész családot kiirtották.

A Shoah előtt Alter bácsi a “Silber A József” sátoraljaújhelyi cég tulajdonosa volt, kezdetben üzlettársával, Shlomo testvérével együtt. Amikor az üzlettársak szétváltak, Shlomo egy hasonló vállalkozást nyitott Debrecenben. Alter üzlete főleg órák, óra-alkatrészek és órás-szerszámok eladásával és svájci órák és alkatrészek behozatalával foglalkozott. Az egyik svájci cég “Reblis” márkájú zsebórákat szállított neki, a “Silber” név visszajaként.

A németek a deportált zsidók házait és cégeit átkutatták és kirabolták. Később az orosz katonák zabráltak, akik nem válogattak és a nem zsidók tulajdonát is elvitték. De mily csodálatos véletlen! Kideríthetetlen okokból Alter bácsi üzletházára nem került sor. Nem törték fel, nem rabolták ki, se a németek, se az oroszok !

Apám megbízott azzal, hogy Sátoraljaújhelyre utazzak és onnan órákat, óra-alkatrészeket és órás-szerszámok hozzak neki. Úgy gondolta, hogy a szoros rokoni kapcsolat révén (Alter szegény anyám testvére volt) néhány dolog jár nekem. Nem akartam apám kérését elutasítani, bár nekem abban az időben anyagiak mit sem jelentettek. Ezért inkább kelletlenül utaztam Sátoraljaújhelybe. Alter bácsi két menyee, Magda és Aranka igen szívélyesen fogadtak, Nagyon örültek, még egy családtagot viszontlátni, aki a haláltáborból visszatért. Mindennel jól elláttak, és a vacsora után mindegyikünk előadta a táborbeli élményeit. A történeteknek se, vége se hossza nem volt, fél éjjel tartottak. Azon kívül megemlítettem a látogatásom tulajdonképpeni célját, amit természetesnek vettek és azt mondták, hogy másnap reggel elmegyünk a raktárba, és ott kiválaszthatom, amit csak akarok.

Amikor a raktárba beléptem, minden elfeketedett a szemem előtt. Ládák ládák hátán, némelyik telve órákkal, még aranyórákkal is. Más ládákból hihetetlen mennyiségű rubintok, óraalkatrészek és órásberendezések tároltak.

Összeszedtem egy pár szerszámot, keféket, fogót, kalapácsot és más eszközöket, ami az órajavításhoz kell és becsomagoltam a magammal hozott táskába. Amikor menni akartam, Magda és Aranka rábeszéltek, hogy vigyek még egy pár dolgot magammal. De megmondtam nekik, hogy morális szempontból nincsen semmi jogom ahhoz, hogy valamire is igényt tartssak. Egy karórát akartak nekem ajándékozni (abban az időben még nem volt óráim) de nem fogadtam el. Magda és Aranka megadták Zwi bácsi címét, Tel Avivban és közölték velem, hogy Jóska és Lili unokatestvéreim is visszatértek és szüleik házában élnek Debrecenben.

Mélyen megindulva váltam el tőlük. Később újra találkoztunk Izraelben és még sokáig kapcsolatban maradtunk.

Újra visszatérve Nyírbátorba, átadtam apámnak a táskát a szerszámokkal. « Mi az, ez minden ? » kérdezte. Igenlő választ adtam és elmondtam neki mindent, amit láttam. Természetesen dühbe gurult, de nem törődtem vele valami sokat.

Fordulat az életben a Shoah után

Egy szép nap megjelent Nyírbátorban egy izraeli kiküldött, név szerint Gottlieb Efraim. Ő volt az első valóságos, eleven "sabre" **63**) akit láttam. Efraim a vallásos cionista ifjúsági mozgalom, Bne Akiva nevében jött.

Estefelé összeverődtek a hitközség tagjai az ideiglenes zsinagógában és Efraim lelkes beszédet tartott Jiddis nyelven, amellyel a Holocaust jelenlévő túlélőit minden erejével megpróbálta arról meggyőzni, hogy jöjjenek Izraelbe. Engem nem kellett, hogy meggyőzzön, mert én már amúgy is az „Alija” **64**) mellett határoztam. A Nyírbátorba való visszatérésemkor már világos volt előttem, hogy nem maradok sokáig.

Elhatároztam, hogy megvalósítom régi álmomat és átköltözök Izrael Országába. Nem felejtettem el amellet Lemberger rabbi szavait, aki már nyolc évvel ezelőtt megjósolta, hogy lesz majd Zsidó Állam és zsidó katonaság. Anyámat se felejtettem el, aki évekig arról álmodozott, egy szép nap Izraelbe bevándorolni, egy álmom, amelyet sajnos sose tudott megvalósítani.

Megkértem Efraimot, hogy segítsen a kivándorlásnál, mire megígérte, hogy a mozgalom budapesti központjában beveti magát értem. Azon kívül egy héber nyelvkönyvet ajándékozott nekem.

Budapesten láttuk újra egymást. Később, egy katonai szabadságolás alkalmával meglátogattam őt és családját a Mikve Izrael Mezőgazdasági Iskolában, Tel -Aviv mellett, ahol tanított. Sajnos Gottlieb Efraim fiatalon elhunyt.

Budapestre való elutazásom előtt elbúcsúztam összes ismerősömtől azzal az őszinte kívánsággal, hogy: „a viszontlátásra Erec Izraelben!” (*„Izrael földjén!”*). Először Debrecenbe mentem, hogy unokatestvéreimet, Jóskát és Lilit viszontlássam.

Találkozásunk egyrészt örömteli, másrészt igen szomorú volt, mert a család többi tagjai nem tértek vissza. A Shoah előtt különösen szoros kapcsolatban álltunk. Néha náluk töltöttem a nyári vakációt és Lili gyakran jött hozzánk, vendégségbe.

A vasúti utazás abban az időben nem volt valami kényelmes, mert ha nem kapott az ember ülőhelyet, egész idő alatt, órák hosszat állhatott. Szerencsére az utazás alatt, Debrecenből Budapestig, 250 km, volt ülőhelyem.

---

63) Sabre =Kaktuszgyümölcs, kívül tüskés, belül édes. Az Izraelben született fiatalok neve

64) Alija= héberül "Felemelkedés", bevándorlás Izraelbe

Budapest városát csak felületesen ismertem. Először a haláltáborból való visszatérésem után kerestem fel, de csak rövid ideig maradtam ott. Amikor a Budapesti Keleti pályaudvaron kiszálltam a vonatból és a város közepén találtam magamat, megrémültem a nagyvárosi forgatagtól. Tanácstalanul álltam ott és nem tudtam, melyik irányba menjek. Megkérdeztem a járókelőket, hogy jutok el az Éva-utca 10 sz. alá. Az emberek azt javasolták, hogy szálljak fel erre és erre a villamosra, és szálljak át itt és itt egy másikra. Ez persze túl komplikált volt nekem. Igazság szerint félttem is villamosra szállni és inkább gyalog bandukoltam. Időnként megállítottam az arra járókat és megismételtem a kérdésemet, hogy merre kell menjek. A sok magyarázat után azt hittem, hogy tudom az utat. Téves kapcsolat! Órák hosszat vándoroltam ide-oda, és csak utólag lett előttem világos, hogy az egész idő alatt a keresett épület körül keringtem. De legalább a tévutjaim alatt láthattam a háború okozta pusztításokat, a belövések és a bombázás által elpusztított és megsérült házakat. A szép figurák, amelyek a szép budapesti paloták homlokzatait díszítették, úgy tűntek, mint absztrakt műalkotások.

Végre-valahára megtaláltam a keresett címet. Az irodát az épület egy magas emeletén helyezték el úgy, hogy liften kellett felmenni. Be kell, hogy valljam, hogy azelőtt még sose utaztam liften és a különös közlekedési eszköz zavarba hozott. Ott álltam és tanulmányoztam a kapcsolótáblát. Úgy látszik, a helyes gombot nyomtam meg. Hirtelen becsukódott az ajtó mögöttem, a lift megrázkódott. Attól félttem, hogy ott maradok, bezárva. Hasonlók voltak első élményeim a villamossal is. Nem tudtam, hol kell jegyet váltani, hányas számú villamosra kell felszállni, és hol kell átszállni. Menet közben fel- és legrani túl nyaktörőnek tűnt a számomra. Barátaim később felvilágosítottak: “Addig, amíg nem tudsz menet közben fel- és legrani, nem is vagy igazi nagyvárosi!” Mit mondjak, idővel valahogyan beletanultam.

Épségben megérkeztem az irodába. Amint beléptem, a havérok mindjárt látták, hogy falusi származású vagyok. A szervezet vezetője, Oszi, Srage és Uzi üdvözöltek. Első ízben vettem egy héber nyelven folytatott beszélgetésben részt, zökkenőkkel ugyan, de mégis igen büszkén. Azt ajánlották, hogy vegyek részt. Egy előkészítő tanfolyamon, a Bajcsy-Zsilinszky-ut 46 alatt. A tanfolyam helyiségei az u.n. “Hácsará” [65](#) a város közepén voltak és egy egész emeletet foglaltak el. Az alattunk lakó szomszédok sajnálatraméltók voltak. Sokat szenvedtek a zaj, lárma és éneklés alatt, főleg amikor a “Hora” táncot jártuk. Úgy éltünk, mint egy izraeli kibbuzban. Az volt a cél, hogy egy szorosan összetartozó csoport jöjjön létre, amelyik aztán vagy egy új települést alapít, vagy pedig egy már létező kibbuc erősítéséül szolgál majd. A legtöbb haver házon kívül dolgozott, míg a leányok néhány fiú segítségével a háztartást vezették. A munkabérek a közös kasszába folytak be. Kezdetben nem értettem valami nagyon egyet az étellel a kollektívában. Egy ideig tartott, amíg ezzel az életmóddal megbarátkoztam.

---

[65](#))Hácsará= Héberül“kiképzés”

A vezetőség mindent megtett, hogy számunkra munkát találjon. Nekem találtak állást egy édesipari vállalatnál, a "Stollwerk" cégnél. Az üzem raktára a Duna partján volt, ott készült el a kiszállításra kerülő áru. Egy helybeli kollégával dolgoztam együtt, aki betanított, hogyan kell a szállítmányokat becsomagolni és a csomagot zsinórral átkötni. Kezdetben azt hittem, hogy ezt az egyszerű munkát akárki könnyen el tudja végezni. De később beláttam, hogy az nem is olyan egyszerű. E napokban annyi csokoládét ettem, hogy elment a kedvem az édességektől.

Gyorsan rászoktam a városi életre és bizonyos mértékig el is tudtam igazodni, hiszen még a menetközben a villamosról való leugrást, vagy a villamosra való felugrást is megtanultam. Új barátaimmal jól megértettük egymást. A legtöbbször együtt töltöttük szabad időnket és sok hülyeséget csináltunk. Például, egy alkalommal nem volt ülőhely a villamoson. Mit lehetett tenni? Az egyik haver elkezdett feltűnően vakaródzni, a másik pedig hangosan kérdezte: "Mondd csak, nem használ a kenőcs, amit az orvos felirt neked?" Az emberek a szomszédos ülésről ijedten menekültek és távol tartották magukat tőlünk.

Mínt hogy a zsidóüldözés alatt apámat behívták munkaszolgálatra, anyámnak magának kellett a család eltartásáról gondoskodnia. Fel kellett adjam az iskolát, hogy a család megélhetéséhez hozzájárulhassak. Amikor a táborból visszatértem, úgy találtam, hogy tovább kell, hogy magamat képezsem. Beiratkoztam a kölcsönkönyvtárba, és szorgalmasan olvastam azon írók műveit, akik az idő tájt népszerűek voltak, mint pl. Zweig, Sinclair, Victor Hugo, Tolstói és mások. Eredetileg magyarul olvastam, de aztán lassan áttértem a héber nyelvre, de a Jiddis nyelvű irodalmat se hanyagoltam el. Szerencsére anyám, mint gyereket, megtanított Jiddis nyelven írni és olvasni. Az időtájt szerzett nekem összegyűjtött meséket Jiddis nyelven (*Meisse Buchelech*) amelyek ortodox körökben voltak kedveltek és főleg rabbikról és csodatevő Caddikokról (*bölcsekről*) szóltak. Különösen a fejemben maradt Gershom rabbi "a Diaspóra fénye" (kb. 960-1028) impozáns élettörténete, akinek a neve főleg a többnejűség megtiltásával kapcsolatban áll összeköttetésben. Most aztán olvasni kezdtem a nagy zsidó író, Solajm Aleichem, Mendele Mocher Sforim és Isaak Leib Perez műveit.

A kultúrát bizonyos értelemben rohammal akartam bevenni és azért szenvedélyes érdeklődéssel látogattam Budapest számos kulturális berendezését. A művészet és a zene új világot jelentettek számomra. Néha elmentem a Liszt Ferenc Zeneakadémiára, amelynek nagytermében a szimfonikus koncerteket látogattam meg. Igen szívesen mentem el a Fővárosi Operett színházba, ahol Kálmán Imre, Lehár Ferenc, és mások műveit adták elő. De az Operába is eljutottam, a III. Emeleti kakashölőre. Azon kívül szorgalmasan tanultam héberül, a cionizmus történetével is foglalkoztam és beiratkoztam a "Héber Club" tagjai közzé, ahol főleg szombat alkalmával előadásokat tartottak.

A docensek főleg izraeli cionista szervezetek kiküldöttjei voltak, vagy helybeli értelmiségiek, akik az ismert Budapesti Rabbiképző Intézetben tanítottak, mint pl. Dr. Scheiber, Dr. Szepesi, és Grosz Eliezer. Első ízben voltam tanúja egy heves politikai vitának, amikor egy izraeli kommunista vitázott a „Betar“.⁶⁶⁾ Abban az időben még nem voltak komoly súrlódások a vallásos és szabadgondolkozó zsidók között.

1946-ban tartottak első ízben újra választásokat a Budapesti Izraelita Hitközségben. A választási küzdelem főképp két tábor között folyt, a cionisták, és a cionista-ellenesek között, akik többségükben asszimilált zsidók és kommunisták voltak.

A budapesti cionista központ felhívta a Hachsara elvtársait, hogy jelenjenek meg a cionistaellenes körök gyűlésein, és zavarják meg a gyűléseket. A szervezet élén Golan (Fetmann) József állt, Néha még dulakodásra is sor került.

---

⁶⁶⁾ Betar“= a helybeli revizionista ifjúsági szövetség képviselőjével

---

A per

A Hachsara haverjai elmondták, hogy szombatonként magyar náci háborús bűnösök tárgyalására kerül sor a Népbíróság előtt. Lenne-e kedvem részt venni tanuként a tárgyaláson? “Tiszta sor!” mondtam. – Hogy helyet kapjunk, korán kellett megjelenni. A Bíróság a Markó- utcában ülésezett, ott, ahol a hírhedt börtön volt. 1946 februárjában és márciusában kerültek a Népbíróság elé a magyar náci háborús bűnösök, a Nyilaskeresztes Párt vagy Hungarista Mozgalom tagjai. A tárgyalásokra főképp szombaton került a sor és a közönség főleg zsidó Holocaust túlélőkből állt. Azonkívül a vádlottak rokonsága foglalt helyet a tanácsteremben, de ezek inkább a hátsó padokon húzódtak meg, tőlünk távol. Az, hogy náci bűnözőket juttatnak akasztófára, alig szolgált vigaszul nekem. Abban az időben a bosszúállás hajtott és jól végig tudtam nézni, hogyan végzik ki a náci gyilkosokat.

Úgy gondoltam azon szombatokon, hogy a szerdai napi zsoltár, a 94. sz. felel meg a legjobban ennek a valóságnak: “A bosszú Istene, Örökkévaló. a bosszú Istene, jelenj meg! A Föld Bírója, fizess meg a fennhéjázók bérét!”

A bírósági tárgyalások viszonylag rövid ideig tartottak. Néha egyes személyeket helyeztek vád alá, máskor pedig egy csoport tettestársat. A bírák többnyire a vádiratot követték és majdnem mindig halálbüntetést hoztak. Az ítélet kihirdetése után az elítélteket az ítélet végrehajtásához kivezették a fogház udvarára. Mi is kirohantunk utánuk, hogy helyet kapunk a bitófa közelében.

A fogház macskaköves udvara az évek alatt annyira elkopott, hogy alig lehetett rajta járni. A valaha vöröstéglás falak az évek során feketék lettek. A foglyok a rácsos börtönablakokon keresztül kísérelték az eseményeket. Négy bitófa állt az udvar közepén. A halálraítélteket egy katonai alakulat vezette le a lépcsőházban, egy tiszt parancsnoksága alatt. Egyszer csak megláttam, hogy a parancsnokló tiszt egy, Nyírbátorról való volt. “ Weinberger!” kiáltottam. Ő is megismert.

Egymásnak intettünk. A tiszt a halálraítéltet átadta egy bírónak, aki egy asztalnál ült az udvaron, az ítéletet újra felolvasta és parancsot adott annak végrehajtására. Aztán a halálraítéltet átadták Bogár hóhérnak. Bogár, akinek már az apja is hírhedt hóhér volt, nagy, erős ember volt. Egy bizonyos esetben a halálraítélt megpróbálta a hóhért a kivégzés előtt megtámadni. Bogár nagy kezével adott neki a fejére egy hatalmas ütést, úgy hogy az a földre rogyott, majd a hajánál fogva felemelte és megígérte a nézőknek, hogy szép lassan fogja felakasztani.

A kivégzés rendes körülmények között a következőképp zajlott le: a hóhér összekötötte a halálraítélt kezeit a teste előtt és megkérdezte: van-e valami mondanivalója. Többnyire ekkor megátkozták a zsidókat. Aztán sokszor, de nem mindig, egy fekete zsákot húztak a fejére, rátették a hurkot a

nyakára és összekötözték a lábait. Aztán az ítéletvégrehajtó átvette mindkét kötelet az akasztófa kampóján, míg a nyaka eltört. Miután az orvos a halál beálltát megállapította, levették a holttestet. Egy alkalommal öt gyilkost akasztottak, az u.n. Szt. István Körút 2 alatti nyilas házbeli gyilkosokat. Azzal vádolták őket, hogy számos zsidót hidegvérűen agyonlőttek és a holttestüket a Dunába lökték a Margithídnál. Emlékmű áll a tett helyén, a Jászai Mari (volt Rudolf) téren.

A tárgyalás során olyan izgalom keletkezett, hogy a nézők meg akarták a tetteseket lincselni. Amikor végül is a kivégzéshez vezették őket, nem tudtam, hogyan fogja Bogár az öt gyilkost felakasztani, amikor csak négy akasztófa volt ott? Először felakasztott négyet, majd egyet félretolt és mellé akasztotta az ötödiket. A kivégzés alatt a nézők kiáltottak: "Lassan, Bogár!" és pénzt és cigarettát dobtak neki oda.

A szökés: az izraelbe kiszöktető szervezet.

Sok érdekes kalandot éltem meg, amikor segítettem másoknak szökni. Tevékenységem főleg a magyar-román határra terjedt ki. Ezért is a Hachsarát a határhoz közel lévő városban, Debrecenben folytattam. Utasításokat és pénzt egy ártalmatlannak tűnő postafiókon keresztül kaptunk a budapesti Bank utcában. Minden héten tucatnyi izraeli kivándorlót tudtunk Romániából Magyarországra a határon át becsempészni. Ha egyszer magyar területen voltak, teherautóra raktuk őket és a legközelebbi vasútállomáshoz, szállítottuk őket, Debrecen irányába. Onnan aztán Budapesten keresztül Ausztriába, Bécsbe vittük őket, a Rothschild-házig. Néha a román határőrség felfedezte a kivándorlókat a romániai erdőkben és válogatás nélkül rájuk lőtt. Néha sebesültek is akadtak. Amikor a magyarok jobban kezdtek vigyázni, Nyírbátorba kalauzoltuk a kivándorlókat, és elrejtettük őket pár napra a Mikvében. Ha a levegő tiszta volt, elvittük őket vonaton Debrecenbe. Az egyik tartózkodásom alatt a román határátmenetnél meglepetés várt rám. Miután a határőrszobába beléptem, alig hittem a szememnek. Ki ült ott? Ezra nagybátyám, anyám egyik testvére., a feleségével és három gyermekével. Még képekről ismertem, amelyeket a Shoah előtt kaptunk. Ezra az asztalnál ült és a román katonák óráit javította. Előző nap elfogták és abban voltak, hogy visszaküldik. Ezra elmesélte nekik, hogy órás és hajlandó az óráikat rendbe hozni. Örültek a jó alkalomnak és átadtak neki egy pár órát javításra, és így ott maradhattak, míg véletlenségből egymásba nem ütköztünk. Debrecenbe hoztam őket az unokatestvéreimhez, ahol egy pár napig maradtak, míg útjukat, Budapestre tovább Ausztriába folytatták. Később újra találkoztunk Izraelben, a Pardes-Chanai bevándorló otthonban. Néha a magyar határőrség nehézségeket okozott. Mindenféle trükköt kellett kieszelni. Amikor egy kivándorló csoportot elhelyeztünk a teherautón, elvettük tőlük az igazolványaikat és minden mást is, ami román eredetükre mutatott volna. Azon kívül megkértük őket, hogy csak Jiddis nyelven beszéljenek, nehogy egyetlen-egy román szót ejtsenek ki. Mint várható volt, a magyar katonák feltartották a teherautót, de természetesen nem tudtak az emberekkel szót váltani. Mintha véletlenül történt volna, arra jártunk kerékpáron és megkérdeztük a határőröket, hogy segíthetünk-e nekik valamiben. Nagyon örültek szívességünknek. Azt mondtuk nekik, hogy ezek az emberek Ausztriából Jöttek és Konstancába igyekeztek, Romániába, hogy onnan hajón tovább utazzanak Palesztinába. A magyarok szigorúak maradtak. Semmi esetre se engedik meg nekik a továbbutazást Romániába, hanem azonnal visszaküldik őket Ausztriába! A biztonságakért elkísérték a teherautót az osztrák határig. Magunkban hálát adtunk a magyaroknak jó szolgálataikért.

Barátom Pinchas Rosenbaum egy nap telefonon arra kért, hogy kísérjek el egy csoport gyermeket, akiket kolostorokból hoztak, Debrecenből Budapestre. Abban az időben a vonatok tömve voltak, úgy hogy nem lehetett helyet kapni, biztos nem egy egész csoport gyermeknek. Felkerestem a

vonatfelügyelőt, és miután rendesen megfizettem a segítségéért, rezervált számunkra egy vagon, sőt, gondoskodott arról, hogy az Egészségügyi Minisztérium járványveszélyt hírül adó plakátja a vagonra ragasszák: “ Vigyázat, járványos betegség!”

Miután helyet foglaltunk a vagonban, orosz katonák tűntek fel és felszólítottak bennünket, hogy távozzunk. Tudva, hogy az oroszokkal nem lehet tréfálni, kényszerűségből kiszálltunk. Kiderült, hogy a vagon hét magas rangú orosz tiszt részére vették igénybe. Az egyik közülük arcvonásai után ítélve, zsidó vallású volt. Összeszedtem orosz nyelvtudásomat és megkérdeztem, hogy zsidó-e. Igenlően válaszolt. “Hallotta-e Auschwitz hírért?“, kérdeztem. ingenlően felelt, mire megmondtam, hogy ezek a gyermekek és én magam túlélők vagyunk, és maguk miatt kergettek ki a katonák a vagonból. Azonnal utasította a katonákat, hogy engedjenek bennünket újra beszállni. Kiderült, hogy a legtöbb tiszt zsidó vallású volt. Egy nem zsidó orvos, aki velük volt, elmesélte, hogy van egy zsidó barátnője, egy orvosnő Moszkvában, és megkért, hogy fogalmazzak meg neki egy levelet Jiddis nyelven. Útközben elbeszéltem nekik az élményeimet a táborokban, ami rettenetesen felizgatta őket.

Egy alkalommal megszakadt a kapcsolat egy, a kivándorlókat segítő nőhöz. Aggódtunk érte és azért egy bizonyos budapesti címre, küldtek engem, hogy ott sorsa után érdeklődjek. Amikor ott csengettem, egy kéz nyúlt ki az ajtón és egyszerűen berántott. Két magyar titkosrendőr tartózkodott a lakásban, akik azonnal elkezdtek ütni-verní, és a leány felől kifaggatni. A Politikai Rendőrség központjába vittek, és átadtak az ügyeletes tisztnek. Azonnal láttam, hogy zsidó származású. A kommunista párthoz tartozott és nem jól vélekedett a cionistákról. Az első kérdése az volt, hogy melyik cionista párthoz tartozom. “Ugyanahhoz, ahová maga!”, válaszoltam. Hosszú vita után, amelynek során majdnem tettelegességre került a sor közöttünk, egy telefonhívás mentette meg a helyzetet. Rájöttem, hogy rólam volt szó, senki másról. A telefonbeszélgetés végén a tiszt visszaadta a papírjaimat, amúgy is részben hamisak voltak, és utasított, hogy tűnjek el!

Rosenbaum Pinchas (Tibor)

Rosenbaum Tibor egy kisvárdai rabbi családjából származott. Tehetséges szónok volt, átfogó Tóra-ismeretekkel rendelkezett és héberül, angolul, Jiddis nyelven és később még franciául is tudott.

Amikor együtt dolgoztunk a kivándorolni szándékozók segítő szervénél, közös szobában laktunk, úgy hogy közelebről megismerhettem. Szívesen hallgattam a II. Világháború alatti akcióiról beszélni. A háború után egy UNRRA- tiszttel (67) egyenruhájában tűnt fel

és így bebocsátást nyert a különböző kolostorokba, ahol zsidó gyerekeket kutatott fel és hozott ki, akiket ott a háború alatt rejtettek el és megmentettek.

Egyszer hirtelen két álló hétig el volt tűnve. Visszatérése után elmondta nekem, hogy Londonban volt, és ott a jómódú Stern- család (Magyarszármazású) leányával való eljegyzését ünnepelte.

Tipikus nevetésével ellövette az aranytollas Parker- töltőtollát és megjegyezte: “Nézd, ezt kaptam jegyajándékkul!” Aztán hosszú ideig nem hallottam róla. Később meg tudtam, hogy az esküvő után Genfbe költözött. Egyszer azt olvastam az újságban, hogy Rosenbaum Tibor a libériai államelnökkel, Tubmannal együtt utazott a repülőgépen. Amikor az államelnök látta, hogy Rosenbaum felteszi a Tefillimet (*imaszíjat*), Rosenbaum meg kellett, hogy magyarázza az imaszíj jelentőségét. Azután a beszélgetés gazdasági kérdésekre terelődött.

Rosenbaum olyan mély benyomást tett az elnökre, hogy az azonnal kinevezte az ország gazdasági tanácsadójaként. Rosenbaum Tibor nemzetközi híresség lett. Vagyonos ember és a genfi bankjának az elnöke lett. Befektetéseket eszközölt Izraelben és az akkori izraeli pénzügyminiszter Pinchas Sapir jó barátja volt. Néha összejöttünk Izraelben, ahol mindig megkérdezte, hogy nem tudna-e valahogy segíteni.

Egy nap egy ismerősöm, akit Sebőknek hívták azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy kérjem ki Rosenbaum Tiborsegítségét a fia érdekében, aki sajnos gégefő-rákban szenved. Az orvosok azt ajánlották, hogy utazzanak Genfbe, besugárzási terápiára. Levelet írtam Rosenbaum Tibornak és odaadtam a kisfiú anyjának, aki a gyereket Genfbe kísérte. Megkértem barátomat, hogy viselje kettejük gondját. Visszatérése után az anya elbeszélte, hogy Rosenbaum Tibor mindent elintézett, fizette az összes szálloda és kórházi számlát. Amikor aztán Svájcban jártam, elmentem Genfbe Tibort meglátogatni. Elvitt a zsinagógába, amelyet pontosan az apja zsinagógájának mása szerint építtetett. Pinchas-Tibor fiatalon halt meg.

---

67) Az Egyesült Nemzetek egyik szervezete, 1943-ban alapult, a politikai menekültek támogatására

Apám látogatásai

Apám gyakran látogatott meg Debrecenben a Hachsara alatt, hiszen az csak 50 km távolságra van Nyírbátortól. Nemsokára rájöttem, hogy apám nem csak énmiattam, jön olyan gyakran Debrecenbe. Egy Sadchen (*házasságközvetítő*) révén megismert egy debreceni özvegyasszonyt, Horovitz Böskét, akinek a férje a Shoah során elpusztult. Volt egy kis női divatszalonja.. Csinos, karcsú, képzett asszony volt. Az apja, Zwi Horovitz (Hermann bácsi) az ötvenes években Izraelbe került. Testvére Gabriel (Gabi) és annak felesége, Judit résztvettek a cionista ifjúsági mozgalom Hachsara tevékenységében, Debrecenben. Gabi később évekig tanítója és kulturális megbízottja volt az izraeli Mikwe mezőgazdasági internátusnak Tel Aviv mellett. Másik testvére, Chaim Horovitz, aki a harmincas években vándorolt ki Izraelbe, eleinte a Kfar Szold Kibbuc tagja volt és később a Givat Chaim Ichud Kibbucban élt. Apám rövid idő múlva elvette Böskéjét feleségül, aki négy gyermeket adott neki. Hazásságuk első évében a Széderestét újra apám asztalánál ünnepeltük, együtt Gabival és nejével Judittal, és újra héber dalokat énekeltünk, de ezúttal gond nélkül. Egy új fiatal leány jött a debreceni Hachsarához, akit Cuzunak nevezünk. Különösen szép volt, és tehetséges énekesnő. Első pillantásra beleszerettem. Nem tudom megmagyarázni, miért nem mertem neki való érzelmeimet feltárni. Valószínűleg kisebbségi érzésben szenvedtem. Röviddel megérkezése után történt, hogy a Chanuka ünnepséget készítettem elő és felkértem Cuzut, hogy énekeljen ott egy dalt. Beleegyezett, de zongorakíséretet akart. Azért egy zongoristához mentünk együtt a városba, akivel együtt gyakorolhatott. Útközben félttem mellette menni és úgy tettem, mintha nem is tartoznánk össze. Amikor apám az egyik látogatása alkalmával megismerte Cuzut, így szólt: „tudod-e, ez a leány igen csinos, miért nem hívod meg valahová?“ „Ne önts olajt a tűzre!“ válaszoltam. Egy nap egy új fiú jött hozzánk, Gerson (Gecu). Kistermetű volt, ferde szemüveget hordott az orra hegyén, azonnal kikezdett Cuzuval, és rövid idő múlva be is jelentette, hogy nemsokára megházasodnak. Az esküvőjük után elmentem Cuzuhoz, gratulálni, és minden jót kívánni. Félrevont és egyetlen egy mondatot mondott: „Gyáva nyúl vagy!“ Mint ahogy kiderült, Cuzu is szeretett engem, nem csak én őt. Cuzu Izraelbe ment, mégpedig Safed (Cfat) nevű helyre. Amikor egy alkalommal 1998. októberében Safedban tartózkodtam, egy régi baráttal találkoztam a Hachsara debreceni idejéből, Shlomo Haupttal, aki Cfatban lakott. Megkérdeztem, hogy tudja-e Cuzu hol lakik, hiszen tudtam, hogy sokáig ugyanott lakott. Shlomo elmesélte, hogy évekkel ezelőtt Rechovotba költözött. Rövid keresés után megtaláltam a telefonszámát és felhívtam. Egy beszélgetés 51 év után! Amikor megmondtam, ki beszél, mélyen meghatva így válaszolt: „Tudod, ma van születésnapom és ez a legszebb ajándék, amit csak kaphattam!“

Makó

Debrecenből a délmagyarországi városkába. Makóba küldtek, közel a jugoszláv és román határhoz. Makó híres különleges vöröshagymájáról. A háború után a Hachsarát a korábbi Talmud-Tora Iskola épületében rendezték be. Amikor a barátaim kivándoroltak Izraelbe, a vezetőség elhatározta, hogy az épületet megtartják, mert nem akarták a pénzügyi támogatást a Hachsara részére elveszteni. Azért kellett oda költözni és úgy tennem, mintha a tanfolyam tovább folyna. Amikor aztán felügyelők jöttek, kijelentettem, hogy a haverjaim mind dolgozni vannak.

Makóban egész családokat találtam, akik a Shoah-t átvészelték, azaz öregeket és gyerekeket is! Valójában, 1944-ben Szeged város gettójában 21, 000 zsidót összpontosítottak, többnyire Dél-Magyarországról, többek között Makóról. Szegedről a Strasshof nevű bécsi koncentrációs táborba kerültek. Kasztner Rezső [68](#)) mentőakciója eredményeképpen többen megmenekültek, azaz elkerülték a többiek sorsát Auschwitzban.

Nem sokkal később megbarátkoztam egy rádió technikus szakemberrel, aki szívesen továbbadta, amit tudott.

Lelkesedtem új szakmáért. Minthogy megtanultam forrasztani és a különböző szerkezeti elemeket, mint pl. ellenállást, kondenzátor és a különböző rádiócsöveket megismertem, egy egyszerű kristálydetektoros készüléket szerkesztettem meg, amellyel, nagy nehézségekkel egyetlen leadóállomást lehetett fogni. Amint előrehaladtam a tudományban, szerkesztettem egy komolyabb rádiókészüléket teljesítőképes csövekkel. Ez a készüléket az éjjeliszekrényemre tettem, ház nélkül, és a hangszórót felakasztottam a falra.

Időközben új fiatalok jöttek a Hachsarába, közöttük leányok is. A leányok megkértek, az ő hálószobájukba is egy hangszórót felszerelni, mert ők is szerettek volna zenét hallgatni. Ezt a hangszórót később úgy átalakítottam, hogy mikrofonszerűen is lehetett használni, ha a dugókat átkapcsoltam. Ezáltal a haverokkal a leányok bizalmas beszélgetéseit le tudtuk hallgatni. Ez vezetett ahhoz az ötletemhez, hogy a rádióhoz egy mikrofont kapcsoljak hozzá és azt a mellékszobában, rejtsem el.

---

68) Kasztner Rezső (1906-1957) újságíró, jogász, cionista, romániai (Cluj, Kolozsvár) politikus. 1944-ben az SS-el és a Eichmannal tárgyalt zsidók szabadonbocsátása érdekében nagy pénzügyi összegekért, és teherautók ellenében. 1944 júniusáig végén 1684 személyt vittek Bergen-Belsenbe, majd onnan később 318-at Svájcba. Kasztner az ötvenes években pereskedett Malkiel Grünwald ellen, majd később saját maga is a kollaboráció vádjára alá esett, de felmentették. A felmentést követően 1957-ben nyílt utcán agyonlőtték. Lásd E.Jäckel Enzyklopaedie des Holocaust II. 1993; A. Barzel in E.R.Wiehn und M.H. Wehn 1986/87 német nyelven

---

A rádióleadás

A helybeli zsidó ifjúság vezetője, Friedländer Saul (Cuzu sógora) folyékonyan beszélt héberül és beleegyezett abba, hogy egy képzeletbeli rádióállomás “bemondó” - je legyen. Beült ebbe a mellékszobába, ahol a mikrofon volt elrejtve, és felolvasta rádió-leadásszerűen a hiteket egy héber nyelvű újságból. Mindenki bedőlt, és azt hitte, hogy az izraeli Rádió beszél. Jiddis nyelven is volt “leadás” és bizonyos időpontoként üdvözeteket küldtünk a diaszpórába “Izraelből”. Sokan jöttek hozzánk minden nap, hogy az “izraeli” híreket hallgassák, különösen azokon a napokon, amikor az “üdvözeteket” küldtük. Összeállítottuk azoknak a névjegyzékét, akik Makóból vándoroltak ki Izraelbe és a nevükben üdvözetet küldtünk a Makóban maradt rokonoknak. Egy nap Jakobovits Tibi nevét említettük meg, mire a testvére izgalmában kiugrott az ablakon (a félemelet magasságában) és továbbrohant, hogy a jó hírt elterjessze. Végül aztán még a minden pénteken megjelenő hitközségi hetilap is jelentette, hogy a “Kol Izrael” nevű izraeli rádióleadót is lehet hallgatni. Az emberek elhozták magukkal a rádió vevőkészülékeiket és kértek, állítsam be Izraelt! Csak nagy nehezen sikerült ölet mindenféle komplikált technikai magyarázatokkal lebeszélnem és őket arról meggyőznöm, hogy azt a készülékekkel nem lehet átalakítani. Purimkor Saul elhatározta, hogy előjön az igazsággal. “Tökfilkók vagytok”, mondta. “A leadás nem is Izraelből jött!” De az emberek nem akarták neki elhinni, amit mondott és azt gondolták, hogy milyen jó purimi tréfákat gondolnak ki Izraelben!

Visszatérés Budapestre

Újra Budapestre költöztem, ezúttal tájékozódási nehézségek nélkül.

A Kinizsi-utcai Hachsara tagja lettem, a város közepén. Budapesten a legtöbb ház egy belső udvar körül épült és minden háznak saját házmestere van, aki többnyire a ház bejárata mellett lakik.

A mi házmesternénk csinos asszony volt, akinek 16 éves leánya legalább olyan szemrevaló volt, mint ő.

Ha este 10 után jöttünk haza, csengetni kellett, hogy engedjenek be. Jött a házfelügyelő, hogy kinyisson, amiért aztán kapupénzt kapott. Sokszor szándékosan későn jöttünk haza, hogy egy pillantást vethessünk rá átlátszó hálóingében!

Az 1947. november 29-i ünnepség

Az 1947. november 29-i ünnepség napját egész biztosan sose fogom elfelejteni. Óráról-órára nőttön-nőtt és növekedett a feszült várakozás, vajjon mi lesz az Egyesült Nemzetek szavzatának a kimenetele Palesztina felosztása tekintetében?! A különböző cionista szervezetek majdnem minden tagja összejött a rádióközvetítést hallgatni. Amikor az eredmény nyilvánosságra került, felugrottunk és elénekeltük az Izraeli Nemzeti Himnusz, a "Hatikvát".

Azután zászlókkal a város közepére vonultunk és együtt "Horát" táncoltunk. Amikor Budapest utcáin vonultunk, a rendőrség szabaddá tette az utat számunkra. A budapesti zsidók csatlakoztak az ünnepléshez, és szintén örömeiknek adtak kifejezést. Soha azelőtt zsidó büszkeség nem nyilvánult meg ilyen módon.

Még három évvel azelőtt ugyanezek az utcák számtalan zsidót üldöztek és gyilkoltak le. Ki gondolta volna a jövőt? A zsidók a Messiás eljöveteléhez hasonlították a helyzetet. A menet élén a zászlóvivők meneteltek, közöttük én magam is, a Liszt Ferenc Zeneakadémia épületéhez. A nagyteremben díszgyűlést terveztünk, amelyen az Izraelita Hitközség is résztvett. Fontos személyiségek órák hosszat szónokoltak, sokan magyarul, de néhányan héberül is.

Chaim Gouri (Gyuri)

A Csillebérc hegyes, erdős vidékén, a Budai Hegyekben, az Izraeli Kiküldött,. Chaim Gouri (Gyuri) vezetése alatt katonai gyakorlatokat tartottunk, amelyeken minden cionista szervezet úttörője résztvett. Gyuri segédje Eisenberg Cigány volt. Közelharc-kiképzéssel kezdtük meg. Gyuri botokat osztott ki. Körbe kellett állni. Amint a vezényszó: „Futólépés körbe!” elhangzott, körbe rohantunk, miközben Gyuri villámsebességgel forgatta a botját és az elsőt, aki az útjába került, megtámadott. Jaj volt annak, aki nem foglalt el védelmi állást. Attól tartottam, hogy váratlanul rávág, s még eltöri az ujjamat. A közelharc-kiképzés a következőképpen zajlott le: fejbágás, horogütés, jobbegyenes, balegyenes, és elgáncsolás. Lehet, hogy a parancsok sorrendje nem helyes, végül is mindez ötven évvel ezelőtt zajlott le. Minthogy akkoriban még nem jöttem teljesen rendbe a koncentrációs táborban eltöltött idő után, nem tudtam minden gyakorlatban részt venni. Nem bírtam egy sor hordó felett tigrisugrásban átfordulni és a nehezemre esett egy nehéz zsákkal a hátamon, egy magas korláton egyensúlyozni és menet közben még jobbról- balról egy öt kilós medicinlabdát megfogni, anélkül, hogy az egyensúlyt elveszítssem. A bajtársak a gyakorlótéren csak magyarul beszéltek és többnyire én voltam Gyuri tolmácsa. Gyuri vegetáriánus volt. Étkezéséül egy tál saláta szolgált. Apróra vágta a zöldséget, megfűszerezte, olívaolajt tett rá és az egészet az ujjaival keverte össze. Rendkívül élvezetes salátát készített. A kiképzés végeztével a mozgalom vezetésénél kellett jelentkeznem. Megkérdeztek, hogy értek-e csehül, amire igenlő választ adtam. A következő kérdés az volt, hogy hajlandó vagyok-e katonai gyakorlatokon Csehszlovákiában részt venni? Ismét igennel válaszoltam. Az után megígérték, hogy kiképzésem befejeztével Izraelbe küldenek. Hogy az útlevelemet meg tudjam kérvényezni, néhány okmányt kellett beszereznem, ahhoz Nyírbátorba kellett utazzak, és amúgy is el akartam az apámtól búcsúzni. Nyírbátor ép akkor az országos választási küzdelem jegyében állt. Amikor megérkeztem, a főtéren ép egy nagy színpadot állítottak fel, ahol a különböző pártvezérek léptek fel. (Ezek voltak az utolsó u.n. szabad választások a kommunizmus hatalomra jutása előtt.) Közelebb léptem és felismertem egy alakot. Az ember méregette a színpadot, ahol később, mint legfőbb szónok, fel kellett, hogy lépjen. Megismertem kopasz fejéről, hogy ki volt: Rákosi Mátyás, a magyar nép bölcs vezére és Sztálin legjobb magyar tanítványa! Odaléptem hozzá és megkérdeztem, mit tart a cionista mozgalomról. Elvörösödött és mérgesen válaszolt: “A cionisták fasiszták!” “Hogyan”, válaszoltam, “Hiszen maga zsidó, nem? Úgy hiszem, azelőtt Roth volt a neve! Nem igaz?” Nem is akart válaszolni és semmibe se vett. Ki tudja, mi történt volna velem, ha pár hónappal később találkoztunk volna.

Szolgalat a Csehszlovák Hadseregben

Csehszlovákia barátságos kapcsolatokat tartott fenn a fiatal izraeli állammal a függetlenségi háború alatt, fegyvert szállított és kiképzésben részesítette az izraeli Hadsereg tagjait a csehszlovák hadsereg berendezéseinek segítségével, ahol izraeli pilótákat, ejtőernyősöket és rádiósokat képeztek ki.

Ezekhez az önkéntesekhez tartoztam én is. 1948 júliusában érkeztem Budapestről Prágába. Az izraeli követ Ehud Überall (később Avriel) fogadta az önkénteseket a követségben. Felesége Chana, aki ugyancsak a követségben dolgozott, minden szükséges részletet elintézett. A Csehszlovák Hadsereg összekötő tisztje Michael volt, a vezetéknevére már nem emlékszem. A Chrudim városban lévő katonai kaszárnyába küldtek, oda, ahol Jaroslav Hašek szatirikus regényét „a jó katona Švejk kalandjai az I. Világháborúban“ címén írta (1923/24).

A Chrudimi Kaszárnyában újoncként fogadtak bennünket. Mindegyikünk egyenruhát, csajkát és gypajútakarót kapott. Azután cseh katonai uniformist öltve megjelentünk a gyülekezőn és mind együnk saját fegyvert kapott bajonettel együtt. Parancsnokaink nem vesztegettek sok időt, azonnal megkezdték kiképzésünket a cseh előírások szerint.

A gyakorlatok végén jelentkeznünk kellett a szobában, ahol kiképzőnk bemutatta, hogyan kell ágyazni – ami nem is olyan egyszerű. A szalmával töltött matracot szekrényformájúra kellett kopogtatni (igazi szobrászmunka). A matrac fölé lepedőt kellett kifeszíteni. Aztán még egy lepedő és végül a takaró jött. A felső lepedő szélét, mint fehér csíkot a takaró köré kellett keríteni. Az ágy mellett éjjeli szekrény állt, amelyik olyan volt, mint egy kétemeletes láda ajtó nélkül. Abban tartottuk a ruházatot, edényt és cipőket, szigorún szabály szerint. A bakancstalpba soronként bakancsszegek voltak verve, ezeket esténként ki kellett fényesíteni, és kiállítani, hogy ellenőrizni lehessen, csillognak-villognak-e a szegek feje. Az ügyeletes tiszt gyakran meglepetésszerű látogatást tett a körletben és ellenőrizte, hogy a takaró és a rekesz szabályszerű-e. Fehér kesztyűs kezével megdörzsölte a padlót, és ha a kesztyű piszkos lett, ki lettünk dobva az ágyból és fel kellett sikálnia padlót.

A táborban sokat gyakorlatoztunk. A legrosszabb volt az éjjeli tűzriadó. Azonnal szükségállapot lévén, mindent ki kellett lökni az ablakon, ágyakat, rekeszeket, néhány lepedőt csomóztunk össze és az ablakkeresztfára kötve leereszkedtünk a harmadik emeletről. Ott az ágyszomszédom és én egymásra raktuk az ágyainkat, minden más holminkat rátettük és néhány kilométert meneteltünk velük. Átkeltünk még egy patakon is, amelynek a vize a mellünkig ért, és kicseréltük nedves ruhánkat szárazra. Röviddel később közleményt kaptunk, hogy a táborban a tüzet sikerült eloltani. Mindenki vissza! Újra átkeltünk a patakon, és újra átöltöztünk. A táborba visszatérve, kiakasztottuk a ruháinkat száradni. De az éjjeli szórakozás nem változtatott semmit se az ébresztő előírt

időpontján. Ép oly korán kellett kelni, mint máskor. Reggeli után a kaszárnya kiürült, az utolsó emberig. Énekelve meneteltünk a cseh katonákkal a gyakorlótérre. A tábor nehéz vaskapuja zárva volt és egy tábla lógott rajta: BORDÉLYHÁZ ZÁRVA.

A gyakorlatok rendszerint estig tartottak. A kinn felállított tábori konyha napi egy meleg étellel látott el bennünket. A szakaszvezető gépfegyvert utalt ki nekem a puska helyett, mert jó széles a vállam. A “kettes számom”, a lőszerhordozó, a gépfegyver hevedert a lőszeres ládában kellett, hogy cipelje. Ha parancsot kaptam a tüzelésre, laposan a hasamra feküdtem, kinyitottam a háromszegletű hevedertoló emeltyűt a gépfegyveren és a bajtárs behelyezte a hevedert. Sortüzeket adtam le, míg csak a parancs a tüzelés beszüntetésére nem hangzott el. Minthogy nem volt még tapasztalatom a fegyver használatában, megtörtént velem a tüzelési szünetekben, hogy elhamarkodottan fogtam meg a gépfegyver tüzes hűtő csövet (ahelyett, hogy az arra szolgáló szíjat kaptam volna el) és közben jól megégettem a tenyeremet. Egy alkalommal a hasamon feküdtem, a sarkam jó magasra kinyújtva, amikor hirtelen egy rúgást éreztem a sarkamban. A kiképző így szólt: “Ha majd a fronton fekszik Palesztinában, jön az Abdallah és belelő a lábába!” (Ilyen megjegyzéseket gyakran hallottunk.) A gyakorlatok végeztével énekelve tértünk vissza a kaszárnyába. Amikor a bejáratot elértük, máris vártak ott a leányok a barátaikra.

Nem volt szabad uniformisban a városba mennünk, mert a csehek jelenlétünket titokban akarták tartani. Egy hétvégi kimenő alkalmával elutaztam néhány haverral Pardubicébe. Ott felkerestünk egy bizonyos tánclokált, ahol egy bomba női zenekar játszott. Minden asztalon ott feküdt az akkori, népszerű slágerek jegyzéke. A vendégek megjelölhették a jegyzékeket, szavazhattak a sláger mellett és a pincér leszállította a rendelést egy borraivaló kíséretében a zenekarhoz. Vicc dolgában nem értettünk tréfát és vagy tíz nyelven odaírtuk, hogy “szeretlek”. Amikor a cédula megérkezett, a női zenekar tagjai megpróbálták kibetűzni, mi áll ott. Azt az estét velük töltöttük...

Ez az élvezet oda vezetett, hogy megkaptam a trippert. Betegnek jelentettem magamat. Az orvos a nemi bajok Jozefova jedna klinikájába küldött. Minthogy penicillin még nem állt rendelkezésre, a kezelés igen fájdalmasnak bizonyult. Szerencsére néhány nappal tervezett elbocsátásom előtt mégis csak megérkezett a Merck Sharp & Dohme csodaszer, a penicillin. Időközben írtam barátnőmnek, Eszternek, a Bratislava-i Hachsarába, hogy kórházban vagyok! Eszter látta, hogy a levél a kórházból jött és elhatározta, hogy meglátogat. Amikor az ápoló jelentette, hogy hölglátogatást kaptam, nem tudtam, hogy mit mondjak. Tanácsot kértem az ápolótól, aki elárulta, hogy nem én voltam az első ezzel a problémával. A módszert már korábban kidolgozták. Egyszerűen gipszbe tette a lábamat és két mankót hozott. Ez annyira megindította Esztert, hogy ráírta a nevét a gipszkötésemre. Visszatérve a táborba, újabb meglepetés várt. Az egységem tagjai, a bajtársak hideg zuhannyal vártak és felvettek a férfiak klubjába. Mint ahogy kisült, nem én voltam az egyetlen...

Egy nap hírt kaptunk arról, hogy egy izraeli generális jön látogatóba. Nagyon felizgatott a lehetőség egy valódi Izraeli generálissal szemtől-szembe találkozni, és kíváncsi voltam, milyen egyenruhában fog itt megjelenni?

A gyülekezőhelyen a szokásos katonai tiszteletadásra került a sor; tisztelegtünk a fegyverrel.

Amikor a vendég rövidujjas fehér ingben, egyenruha nélkül jelent meg, kicsit csalatkoztam. Először azt hittem, Ben Gurion jött, mert a haja hasonló volt. De Izrael Galili volt. Elfogadta jelentésünket és megkérdezte, ki beszél közülünk héberül. Az Izraeli kiküldötte kívül én voltam az egyetlen, aki héberül tudott. Galili megkérdezte, van-e panaszunk. Kórusban feleltünk, hogy reggeltől estig gyakorlatozunk és néha még éjjel is. Mire azt felelte, hogy az nem baj, Izrael államnak szüksége van fegyelmezett katonákra. Látogatása végeztéül kiosztotta a "Palmach" ⁶⁹⁾ jelvényeket közöttünk.

---

69) A rohamcsapatok rövidítése. 1941 óta válogatott izraeli önvédelmi egység Palesztinában

---

Bratislava

1948 júniusában, miután befejeztem a cseh katonai szolgálatot, elutaztam Szlovákiába, Bratislavába (a szüleink még Pozsonynak nevezték) és az éjszakát a “Hachsarában” töltöttem, a Zochova-utca 3 sz. alatt. Az ottani barátaim többnyire cseh származásúak voltak és vártak, mint én magam, az Alija **70)** idejére. Újra találkoztam barátnőmmel, Krámer Eszterrel, Paksról, aki nemrég a katonakórházban meglátogatott. Nagyon örültünk, hogy újra találkoztunk és meg kell, hogy mondjam, mennyire tetszett nekem, mert a kék szemével és szőke hajával igazán csinos volt. Új barátokra is találtam ott, a kis Sulira és a nagy Sulira és ez a barátság még sokáig folytatódott is Izraelben. Bementem a városba és a Dunnapartra sétálni, és meglátogattam a legnagyobb Mandelá-áruházat Szlovákiában. Az volt a legmagasabb épület Bratislavában és magasan fenn ott áll a neve a zsidó tulajdonosának, Mandela. Elmesélték nekem, hogy amikor a nácik el akarták Mandelát fogni, felmászott a tetőre és nevének betűi között levetette magát. A Zochova utca közelében van a Židovska utca, (a Zsidó-utca). Egy nap egy öreg zsidóasszonyt támadtak meg ebben az utcában. A szlovák antiszemita megint mozgolódnak. De a cionista egyesületekhez tartozó fiatalok nem maradtak tétlenek, Visszaütöttek, amíg a rendőrség ki nem vonult az incidens elintézésére. Szemmel tartottam az eseményeket a Hachsara épületének ablakából. Mellettem ült egy izraeli újságíró és fogalmazta a jelentését az újságjának odahaza, Izraelben.

---

70) Alija: feljövétel, zsidók bevándorlása-hazatérése Izraelbe

---

Prága

Bratislavából újra Prágába mentem. Ott megtudtam, hogy egy unokatestvérem, Jossi, visszatért a táborokból és Liberecben él a Szudétákban. Ezt a volt cseh területet a németektől újra visszavették a II. Világháború után, miután az áruló németeket Beneš elnök határozatával kiutasította.

Odautaztam, hogy Josszival találkozzunk, aki szintén hallott megmeneküléséről. József boldogult anyám egyik testvérének volt a fia. Mind ő, mind pedig testvére, Shlomo túléltek a lágereket, a többi négy tagja a családnak életét vesztette a Shoahban. Josszef a kényszermunka során egy gyárban elvesztette a jobb karját. Felesége Sosana akkoriban kilenc hónapos áldott állapotban volt. Sosana családja, a szülei és testvérei meg tudtak menekülni a nácik, elöl, és a közelben laktak. Néhány hónap elmúltával mind bevándoroltak Izraelbe. Itt aztán Jossi rokkantságát elismerték és segítséget kapott egy élelmiszerüzlet megnyitásához Ramat-Ganban. Liberecből újra visszatértem Prágába, a kivándorlási időpontra várni. Amíg az időpont eljött, a Hotel Reginában helyeztek el. Röviddel megérkezésem után meghívtak barátaim a péntek esti istentiszteletben, a régi zsinagógában, az u.n. "Altneuschul"-ban részt venni.

Ez a látogatás ebben a zsinagógában egy egyedülálló élmény volt, nem csak nekem, hanem sok másoknak is, minden országból, akár vallásosak voltak, akár nem. A zsinagóga nevét kétféleképp lehet olvasni. Az egyik azt mondja ki, hogy az "altneu" megjelölés az építés két fázisára utal, az első a 13.-ik, a második a 14. században. A másik értelmezés a héber kifejezésre "al-tnai" után, ami annyit jelent, hogy "feltételesen" azaz a Messiás eljöveteleig. Mellette, a Zsidó Tanácsház tornyán van egy toronyóra, amelynek számlapján héber betűk vannak és az óra mutatói jobbról balra, mennek. Rövid prágai tartózkodásom alatt sok élményben volt részem.

Megtudtam, hogy Golda Meir **71**) (akkoriban még Meyerson) Moszkvába vezető útján, ahol mint az első izraeli követ fog bemutatkozni, meg fogja Prágát látogatni. A Vencel-térre siettem, Prága szívében, és láttam Golda Meirt egy Izrael zászlójával díszített állami limuzinban megérkezni a térre. Klement Gottwald, **72**) Csehszlovákia kommunista pártjának első titkára fogadta ünnepélyesen. Csak annyi lehet mondani, hogy igen jelentős pillanat volt.

Körülbelül az idő tájt történt, 1948-ben, hogy a legendás sportember,

Emil Zatopek, **73**) a hosszútávfutó, akit "Lokomotív" néven ismertek, visszatért Londonból aranyérmével. A Wilson pályaudvaron lelkes fogadtatásban részesült. A vonat mozdonyát zászlók és virágok ékesítették. Zatopek sportöltözetben szállt ki és díszfutást rögtönzött a Vencel-térig, ahol is győzelmes fogadtatásban részesült. Prágában rendkívüli éjjeli mulatók voltak.

Az egyik neve “Pět-P” volt, a másik “Luzerna. Mindkét mulatóban telefonkészülék állt az asztali lámpa mellett, a szám feltüntetésével. Ha egy nőt fel akartál kérni egy táncra, egyszerűen telefonáltál neki. Ha tetszettél neki, beleegyezett. Ha nem volt szerencséd, megpróbálkoztál egy másiknál.

Néhány nappal később a csehszlovák rádió drámai jelentést sugárzott ki. Eduard Beneš államelnök elhalálozott. **74)** A prágai lakosság magától reagált. Kis idő múlva mindenhol virágokkal díszített Beneš- fényképek álltak mindenhol a kirakatokban, égő gyertyák kíséretében. Ez nem tetszett a kommunista vezetőségnek, akik azonnal akcióba léptek. A fegyveres állambiztonsági szervek megszállták a stratégiaileg fontos pontokat, de a fegyverüket elrejtették a köpeny alatt. A rádió ötpercenként figyelmeztetést közvetített: „Figyelem, figyelem! Beneš elnök elhunyt! Figyelem, figyelem! Őrizzük meg nyugalmunkat!”

A kommunisták megkezdték az ellenzéket eltávolítani. Következő áldozatuk az akkori külügyminiszter Jan Masaryk volt, akit egyszerűen kidobtak egy magasan fekvő ablakból. Hivatalosan öngyilkosságról volt szó. Mindamellett, ami történt, és ami akkor még a levegőben lógott, boldog voltam, hogy Csehszlovákiából eltávozhatok. Még mielőtt Prágát elhagytam volna, vettem az ócskás piacon egy szétszedett lemezjátszót, és különféle szerszámokat. Tudtam, hogy az Izraelbe való megérkezésem után egyedül kell magamat keresztülvágni és ezek a szerszámok, segíthettek abban, hogy megélhetésemet megkeressem.

Az első Tel-Avivi látogatásom alkalmával a lemezjátszót felépítettem egy deszkára a rokonaim asztalosműhelyében, a Prisantéknál a Volovelski Központban. Sikerült is két Izraeli fontért eladnom, ami abban az időben sok pénz volt.

---

71) 1898 Kiev – 1978 Jerusalem, 1921 óta az akkori Palesztinában élt

1948/49 moszkvai követ, 1969-1974 miniszterelnök

72) 896-1953 pártvezér, 1946 miniszterelnök, 1948-ban a kommunista hatalomátvételt vezette

73) 1948 London 10,000 m, Helsink 1952 Marathóni futás győztese

74) 1884-1948 , államelnök 1935-1938 és 1945-1948

Az Alija (bevándorlás-hazatérés Izraelbe)

1948. szeptember 15-én repültem először, Prágából Velencébe. Amikor elindult a gép, féltem kinézni az ablakon. Csak amikor az utazási magasságot baj nélkül elértük, mertem a csodálatos látványra vetni. Napsütötte nyári nap volt, különösen pompás kilátással és én nagyon élveztem a szokatlan perspektívát. A behavazott Alpések úgy tűntek, mint a levegőben lógó fellegek és a repülés a Földközi Tenger felett egyenesen elképesztő volt. Akkor láttam a tengert először életemben! A „tenger” fogalmát a Chéderből (a zsidó elemi iskolából) ismertem a világ teremtéséből és a nádtenger átkeléséből.

Amikor Velence felett átrepültünk, a város, mint egy kis sziget a nagy tengerben tűnt nekem és kérdeztem is saját magamtól, hogy a pilóta meg fogja-e találni a leszállás helyét ezen a pici területen. Amikor leszálltunk, a gép keményen zökkent és nagy meglepetésemre első repülésemet egészségesen át is vészelttem.

A repülőtértől a városon keresztül utaztam a kikötőig. Útközben megcsodáltam a festői házakat és templomokat. Mindeddig Prágát tartottam a világ legszebb városának, de most, *) Velence láttán, megértettem, hogy más városok is vannak, amelyek szépségükben Prágával és Budapesttel felvehetik a versenyt. Különösen lenyűgöztek az épületek, amelyet a tengerből kinőni látszanak. A “Campidolia” nevű olasz hajó már a kikötőben horgonyzott, amellyel Izraelbe fogok utazni, gondoltam. A rakparton a bevándorlók csoportja tolongott, jövendő útitársaim. A legtöbben Jiddis nyelven beszéltek, ami kapcsolatunkat megkönnyítette, Hosszú várakozás után végre megjelent a hajóstársaság megbízottja és közölte velünk, hogy a hajó csak két nap után indul és addig senkinek sem szabad a fedélzetre lépni. Váratlanul úgy éreztem magamat, mintha kitettek volna a pusztába. A várost nem ismertem, nem tudtam olaszul, és fogalmam se volt arról, hogy hol fogom a fejemet este lehajtani. De segítséget kaptam, mégpedig váratlan oldalról. A bevándorlók között felfedeztem egy gyönyörű fiatal nőt, akit Mirjannak neveztek. Olasz származású zsidó nő volt, kiképzett ápolónő, aki elhatározta, hogy kivándorol Izraelbe és ott az új államban, mint katonai ápolónő fog szolgálni. Tudott németül, én Jiddis nyelven, és így megértettük egymást. Amikor meghallotta, hogy nincs szállásom, magával vitt a JOINT városi irodájába, ahol aztán a hajó kifutásáig gondoskodtak fedélről a fejünk felett.

A hajó fedélzetén egyetlen unalmas napunk se volt. Valami meglepetés mindig akadt. Mivel a Mirjam olaszul beszélt, a kapitány megbízta azzal, hogy az utasok és közöttük összekötő személy legyen. Ezáltal mindig értesíteni tudott engem az eseményekről.

---

*) Velence másról is híres. Egy zsidó szíve összeszorul, ha a történelmi zsidónegyedet meglátogatja, egy nem valami pompás külvárosi ipar negyedet, középkori házakkal. A velencei középkori zsidó városnegyed neve olaszul GHETTO ami olaszul öntödét jelent és ez a negyed adta zsidónegyedeink nevét jóban-rosszban az egész világon a Diasporában. Természetesen Eichmann emberei a velencei Ghettot se kímélték meg. Márványtábla tanúsítja, hogy 800 zsidót hurcoltak el onnan a haláltáborokba, akik sose tértek vissza. FORDITÓ

A bevándorlók majdnem mind Holocaust-túlélők voltak, akik egyenesen a lágerekből jöttek. Azon kívül egy pár Izraeli kiküldött volt a fedélzeten és néhány neves ember (akik legalább is úgy mutatkoztak be).

Egy nap Mirjam bizalmasan közölte velem, hogy a hajó biztonsági tisztjei egy arab kémeket fedeztek fel, aki beférközött a sorainkba, és akit most a kabinjában tartanak fogva. Az eseményt nem hozták nyilvánosságra. Csak mikor már Tel Avivban voltunk, tartóztatták le a gyanúsítottat az illetékesek. Útközben ért el bennünket a hír, hogy a "Lechi" [76](#) izraeli illegális mozgalom tagjai Jeruzsálemban meggyilkolták Bernadotte Folke [77](#) grófot, az Egyesült Nemzetek megbízottját.

Az olasz konyhát nem ismertem, hiszen a keleteurópai zsidó konyhához voltam szokva. Amikor az olasz steward krumplipürét szolgált fel fekete olajbogyókkal ebédre, tévedésből azt hittem, hogy aszalt szilva van rajta, hisz még sose láttam olajbogyót azelőtt. Az "olíva" szót ugyan ismertem, de « csak » a Tóra tanulmányozásából, ahol mint mértékegység szerepel, "egy olíva bogyó nagyságának megfelelő" mint a legkisebb mennyiség, amely felett a megfelelő áldást kell mondani. Amikor a steward az olajbogyókat a merőkanalával felszolgált, kértem még, de keserűnek találtam, mert édeset vártam el. Elrejtettem az olajbogyókat a krumplipürében és otthagytam az egészet. Néhány nap elteltével tengeri beteg lettem, de szerencsére minden nagyobb baj nélkül estem át rajta.

A hajó befutott a ciprusi Famaguszta nevű kikötőbe, hogy gyümölcsöt és zöldséget rakodjanak, mert az időtáj a mezőgazdasági hozam Izraelben minimális volt. Azon kívül naponta újabb és újabb bevándorlók áramlottak Izraelbe és gyümölcsöt meg főzeléket importálni kellett, különös tekintettel arra, hogy a Nagy Ünnepek [78](#) is küszöbön álltak, úgy hogy több élelmiszerre volt szükség, mint máskor.

Ciprusban az ott állomásozott angol katonák jöttek csónakon a hajóhoz és lezárták a kikötőhidat, hogy megakadályozzák további bevándorlók illegális hajóra szállását, akik még a ciprusi angol internáló táborokban voltak fogva tartva. A brit katonák jelenléte nem folyt le békésen. Az utasok kötekedtek velük és majdnem dulakodásra került a sor

---

[76](#)) Lechi= Rövidítés, "Izrael szabadságharcosai" illeg. Cionista-militarista szervezet, 1942 óta Shamir vezetésével

[77](#)) Bernadotte 1895-1948, V. Gusztáv svéd király unokaöccse, 1948 májusa óta Egyesült Nemzetek közvetítője

[78](#)) Rosh Hashana, a zsidó Újév ünnepe

Izrael

1948. szeptember 23-án befutott a hajó a Tel-Avivi kikötőbe, de a parttól bizonyos távolságra kellett lehorgonyoznia, mert a kikötőmedence nem elég mély az ilyen nagyságú hajók befogadására. Csónakokkal hoztak partra és egy nagy raktárcsarnokba, vezettek bennünket a formalitások elintézésére. Ott helyben volt az Izraeli Haderők behívóhivatala is. A teremben számos Kibbuc *Közösség* képviselő szaladgált ide-oda, akik az újonnan jötteket ebbe, vagy abba a Kibbucba való belépésre akarták rábeszélni.

Amikor a nyilvántartásba vételnél rám került a sor. Azt mondták, hogy álljak félre, az újonnan jötteket előnybe kell részesíteni! Héber nyelvtudásom miatt azt hitték, hogy valami visszatérő izraeli kiküldött vagyok.

A Tel Avivi kikötőből autóbusszal a Ben-Jehuda úton, utaztunk végig. Tel-Aviv utcáin utazni és mindenhol héber betűs feliratokat, látni olyan volt, mintha egy álom valósult volna meg!

Tel-Avivból tovább, utaztunk Haderába, ahol a helység bejáratánál egy volt angol katonai táborban kaptunk helyet. A családos bevándorlókat egy otthonban helyezték el, Raananában.

Másnap megint Tel-Avivba utaztam, hogy Cwi bácsit, anyám egyik testvérét meglátogassam, akivel már régóta levelezésben állottunk. Emlékszem még, hogy boldogult anyám a cinét héber betűkkel itta a borítékra és csak a "Palesztina" szót adta hozzá latin betűkkel. Úton Tel -Avivba, feszülten vártam első találkozásomra Cwivel és családjával.

Az autóbusz-állomástól gyalog mentem a Kikár- Hámshavot téren keresztül a Ha'Alija út irányába az Emek -Izrael utcáig, ahol Cwi étterme volt. Találkozásunk Cwivel és feleségével, Chánával, könnyekig meghatottak.

Cháná úgy főzött, mint otthon főztek, és az étel úgy ízlett, mintha boldogult anyám saját maga főzte volna. A nagy szerencsétlenségről beszéltünk, amely családjunkat sújtotta és Cháná sokat mesélt boldogult anyámról, aki nagyon szerette őt. Tudni akarták, hogy vészeltem át a rettentő háborús időket a lágerekben. Estefelé elmentünk a lakásukba a Ha'Alija utca 51 sz. alá. Kisleányuk, Sara 7 éves volt. Úgy beszéltem vele héberül, ahogy a Diasporában megtanultam. "Mit kívánsz?" stb. Hirtelen a kicsi az apjához fordult: „Ki ez az ürge, aki ilyen furán beszél héberül?” másnap reggel segítettem az étteremben, üdítő italt készítettem, és megismertem az összes ismeretlen helybeli italokat. Cwi fél fontot fizetett, mert kiségtettem és én csodálkoztam, hogy annyi pénzt kaptam. Nem sokkal később megismerkedtem a többi rokonommal. Először a Prizant családnál, akik Zwi mostohatestvérei voltak. Jacob Schmil Prizant leánya Ariela a « Lechi » soraiban harcolt és az angolok elleni harcban elesett. Emlékül Arielára a Tel Avivi Városi Könyvtár az Ariela-házban van. Prizanték, négy fivér és egy nővér, a harmincas években vándoroltak be Cwivel együtt Majdánkából.

A Florentin negyedben, Tel-Aviv déli részén, telepedtek le, ahol sok kárpát ukrainai család lakott. Azon kívül sok bevándorló Salonikiból [79](#)) lakott ott, akik szorgalmas emberek hírében álltak és főleg teherhordóként és szállítmányozási vállalkozóként dolgoztak. A Prizant- testvérek egy kis asztalosműhelyt vezettek, Tel-Aviv Volovelski központjában. Asztalos műhelyükből idővel jólmenő bútorgyár lett, a „Prima“ cég, amelynek egész Izraelben jó híre van.

Családunk egy újabb tagjával találkoztam ott, egy unokatestvérrel, Shlomoval, Josszi testvérével, akit már Liberecben meglátogattam volt. Egy évvel előttem vándorolt be és egy kis lakást talált a Florentin-negyedben, Cwi étterme és a zsinagóga közelében, ahol Fränkel rabbi tevékenykedett, a negyed rabbija. A TBC miatt, amit Shlomo a lágerben szedett fel, felmentették a katonai szolgálat alól. Amikor találkoztunk, a betegségét kikezelték és egy gyémántkőszőrűsnél dolgozott.

Meghívott, hogy költözzek be hozzá. Később Weinberger Cwi is bekötözött hozzánk.

Weinberger Cwi az „Altalena [80](#)) fedélzetén jött az országba és a haditengerészetnél szolgált.

Amikor visszatértem Haderába. Mirjam sajnos nem volt már a bevándorlók táborában. Kimosta a fehér neműmet és odatette az ágyra egy cédulával együtt, amelyben arról értesített, hogy behívták és egy katonakórházban teljesít szolgálatot. Azóta nem találkoztunk.

Elköltöztem Tel-Avivba és a megélhetésemet elektromos berendezések javításával, kerestem meg a környéken, ahol laktam. Amikor egy nap a Mosavot Téren mentem keresztül, a katonai rendőrség letartóztatott és egy újonctáborba Tel-Litvinski (ma Tel-Hasomér) vittbe. Megmagyaráztam, hogy nem bujkáltam a katonai szolgálat előtt, hanem a behívómra vártam, hiszen a kikötőben nyilvántartásba vettek, amikor megérkeztem! Elhitték, amit mondtam, és azonnal besoroztak katonának.

A Tel-Litvinski újonctáborban egy khaki rövidnadrágot, nyomtak a kezembe és adtak 90 fillért, hogy vegyek magamnak az Ata textiltárolóban a Ha'Alija úton egy khaki inget. Ebből állt az egyenruhám. A gyakorlatozáshoz mindegyikünk egy kezeslábast és egy fapuskát kapott. Igazi fegyvert csak a harcoló alakulatok kaptak. Gyakorlatozni a fapuskával ép úgy lehetett. Esténként a támaszpont központjában csavartam, és régi ismerősökkel találkoztam Magyarországból, Csehországból, és a koncentrációs táborokból, továbbá katonanőkkel, akiknek a héber nyelv még nem valami jól ment és azért örültek, ha valakivel magyarul beszélhettek.

Csak nehezen tudtam a hőségre rászokni, minthogy tekintet nélkül az uralkodó hőfokra a nehéz, durva zsávolny kezeslábast kellett felvennem. Majdnem teljesen víz nélkül kilométerszámra

---

79) Lásd Erhard Roy Wiehn: *Juden in Theassaloniki Konstanz 2002* németül

80) Írói álnév. Vladimir Jabotinsky (1880-1949) Cionista vezető, a „Brit Trumpledot“ cionista szervezet megalapítója, rövidítve „Betar“ Egy hajó neve amely fegyvereket kellett volna, hogy Izraelbe hozzon. A kormány megtiltotta és 1948 júniusában a hajót el is süllyesztették

---

meneteltem. Csak egy-egyetlen kulacsot volt szabad magunkkal vinni, mert a felettesek „víz-fegyelmet“ követeltek, azzal az indoklással, hogy a sivatagban se volna vizünk. Majdnem elvesztettem az eszméletemet a szomjúságtól. Miközben a Tel - Litvinski körül fekvő narancs - ültetvényen keresztül meneteltünk, felfedeztem az öntözési rendszer vízcsapját. Anélkül, hogy az esetleges büntetésre gondoltam volna, rávettem magamat a csapra, kinyitottam, hogy a víz csak úgy bugyogott, és jól teleíttam magamat. Az egész csapat követte a példámat. Az kiáramló víztől egész nedvesek lettünk, ami nagyon jól esett. Kihasználva jelenlétünket az ültetvényen, leszedtünk egy néhány narancsot és elrejtettük a kezeslábas alatt. A csapatparancsnok észrevette, hogy hirtelen az egész csapat állapotos, de megértést tanúsított, csak arra kért bennünket, hogy ne hámozzuk meg a gyümölcsöt az ültetvényen, mert az nem való. Valamit megint tanultam. Amikor egy nap visszatértünk a menetgyakorlatból, igazi fegyvereket osztottak ki közöttünk, majd teherautóra szálltunk, bevetésre. Nem tudtuk, miért kell fegyveresen Jaffába utazni. Megálltunk az óratoronynál, a fogház (a mai rendőrség) előtt, ahol a „Lechi“- tagokat tartották fogva, akiket a gróf Bernadotte meggyilkolásával gyanúsítottak. Közölték velünk, hogy néhány „Lechi“- tag megszökött és a mi dolgunk, elfogni őket. Visszatettük a fegyvereinket a kocsikba és kijelentettük, hogy zsidókra nem lövünk. Kényszerűségből visszavittek bennünket a támaszpontra. Pár nappal később Haderába vittek bennünket, hogy segítsünk a katonai rendőrségnek katonaszökevények elfogásában, akik a cserjésben bújtak el, hogy a katonai szolgálatot elkerüljék.

A koncentrációs tábor nyomain nem múltak el teljesen. Többek között egy nyílt fekélyes seb kínozott az alsó lábszáram hátsó részén, amelynek az oka vitaminhiány volt. Úgy nézett ki, mint egy luk az izmomban, amely a csontig húzódott és rossz szagú volt. Nem volt ellene hatásos orvosság. Az orvosok azt mondták, hogy a dolog idővel maga-magától meg fog gyógyulni és az egyetlen kezelés a kötszer napi cseréléséből állt. Még évekig vesződtem vele. Megemlítem ezt a bajt, mert az izraeli hadsereg átvette az angol szokást, a nadrág szárát a bakancsba dugni s a lábszárra csavart tekerceset, hordani. Természetesen én nem tudtam a lábamat tekerceselni, mert az a vádlim állapotát még rosszabbította volna. Ezért jelentkeztem az orvosnál, hogy a tekerceselés alól felmentsenek. Ez meg is történt. De mire visszatértem a támaszpontra, az egész hely üres volt. Bajtársaimat áthelyezték a frontra.

Tel-Litvinski támaszpontról egy rádiós egységhez helyeztek át a Sarona Támaszponton, *(a mai Tel-Aviv Kormányzati Negyedben)*. Újra meg kellett egy új táborral, új étellel és új bajtársakkal ismerkednem.

A reggeli ébresztőt lármás zene közvetítése kísérte a táborban szétszórt hangszórókon keresztül, amelyek mindig, de mindig Ravel: Boleró című művét közvetítették.

Nyilvánvalóan a támaszpontnak csak az az egy lemeze volt. A reggeli tornát gyülekező a zászlónál követte, majd reggeli után beszálltunk egy autóbuszba, amelyet a sofőrrel együtt az „Egged“ autóbusz-szövetkezettől hívtak be katonai szolgálatra. A sofőr nevét elfelejtettem, de egy barátságos Jemenita volt, az „Egged“ sapkával a fején, aki jobban beszélt Jiddis nyelven, mint a galíciai zsidók és mindegyikünket nevünkön szólított. Miután az autóbust visszaadták a szövetkezetnek, teherautón kellett utaznunk.

A rádiós egységnek két javító műhelye volt. Az egyiknek a neve, egy Pardes Katz nevű helyen „Reset“ azaz „Háló” volt, mert ott valaha egy drótháló-gyár létezett. A másik, „Jahalom“ („Gyémánt”) volt, egy egykori gyémánt-csiszoló műhelyben, szemben a „Geha“ kórházzal. Ma ott vezet a „Geha“ autót. A „Háló“ műhelyt Jesájáhu Lavi azaz „Isi“, a „Gyémánt” műhelyt pedig Naftali Raz azaz „Nafta” vezette. Amikor Naftánál szolgálatra jelentkeztem, és az a múltamra és szakismereteimre vonatkozó kérdéseket tett fel, azt mondtam neki naivul, hogy szerszámokat hoztam magammal. Kinevetett és azt tanácsolta, hogy azokat vigyem csak magammal. Beosztást kaptam a „Háló” műhelybe, ahol több osztály volt. A Villany- és Generátor Osztályt Shlomo Bornstein vezette, együtt Mosche Perlmannel, akit „Ruszi”-nak hívtak és Chaimke Zimmermannal. Az az osztály, ahol a 19-es és 20-as típusú rádiókészülékeket és az 536-os Walkie-Talkie berendezéseket javították, Zeew Ben Jaakow vezetése alatt állt, míg az asztalosműhelyt Joszke vezette.

Én magam a Leadó-osztályhoz kerültem, ahol a 348-as típusú leadókat és a BC 610-eseket javították. Ott dolgozott Joe, a technikus Dél-Afrikából, Sártena Gideon, Rubinstein Ehud és egy Zwi-nevű volt „Ecel” ember **81)**, továbbá Berkovits mérnök. Az osztály ezen tagjairól mind köteteket lehetne mesélni. Joe, a délafrikai önkéntes, a „Crazy Joe“ („Örült Joe») gúnynevet kapta. Állandóan csak az angol rádióban hallgatta a nekünk idegen zenét, noha mi sokkal szívesebben izraeli zenét hallgattunk volna.

Joe ragaszkodott az ízléséhez és nem volt hajlandó engedményre. Felmásztunk a tetőre, hogy az antennáját elvágjuk, de nem ért semmit se, mert újra összekötötte – egy örökös huzavona! Rubinstei Ehud hatalmas ember volt, 1m 90cm magas, bozontos bajusszal, mint a drúzok. Ha fel kellett kapaszkodni a teherautóra, - abban az időben soványabb és könnyebb voltam – Ehud megfogta az ingemet, felemelt és belökött a teherautóba, mint a baromfit. Ha Tel Avivba utazott az apját meglátogatni, szívesen mentem vele. Az apja igazgató volt a Bank Leumi fő fiókjánál az Allenby- utcán. Fekete keretes szemüveget hordott és az asztala mellett ült, amelyen egy kerek

---

81) Ecel=A zsidó illeg. katonai szervezet (Hagana Bet) rövidítése 1936 óta

nikkelezett csengő állt. Nekem nagyon imponált, hogy a csengőre ütött, mire egy küldönc túnt fel, akinek az igazgató egy bizonyos okmányt adott át kikézésre. Ha Ehud jelt adott nekem, hogy ideje mennünk, mindig még egy pár percig maradni szerettem volna, amíg Rubinstein igazgató talán újra a csengőre üt.

Berkovits mérnök egész különös alak volt, aki Bulgáriából származott. Introvertált természete ellenére szívesen dolgoztam vele együtt, mert sokat lehetett tőle tanulni. Egy nap Berkovits elmesélte nekem, hogy a felesége néhány nap múlva egy ciprusi internáló táborból visszajön, ahol be volt zárva. Szégyellte magát szabadságot kérni az előljárótól, hogy a feleségét a Haifa-i kikötőből elhozhassa. Azt javasoltam, hogy beszéljen Isivel, aki biztos szabadságot engedélyez neki, amit az meg is tett. az után megkérdezte tőlem Berkovits, hogy van-e egy érdekes könyvem, amit kölcsönadhatnék neki

„Minek neked könyv, ha a feleséged végre hosszú idő után visszajön?“ „Attól tartok, hogy egyébként unalmassá válik nekem a dolog“, hangzott a meglepő válasz.

A autó biztonságért felelős -örmester, egy „Jeke“ (német zsidó, mert zsakettet jakét hordott és élehetetlen volt) neve Baschwitz volt. Ő volt felelős minden fajta járműért, még zsákmányoltakért is. Hoztak hozzánk zsákmányolt páncélkocsit az egyiptomi frontról, amelyet Anti-tank lövedék találata ért. Oldalfalán még elszenesedett hullarészek ragadtak, amit le kellett kaparni, mielőtt a harckocsit rádió-berendezéssel láttuk volna el.

Isi kocsija volt Baschwitz nagy szerelme. Egy angol Humber gyártmányú gépkocsi, amelyet Jaffában, egy titkos raktárhelyiségben találtak, amelynek tulajdonosa elment. A kocsit khaki színűre átfényezték és tekintélyt kölcsönző antennákkal látták el. Baschwitz volt, amint mondtam, felelős a támaszpont gépkocsijaiért. Amellett mindenbe beleavatkozott, minden kicsiségen felizgatta magát, és mindenki nevetett a furcsa német Jeke- kiejtésén. Az emberek alig tudták kivárni az alkalmat, hogy valahogy bosszút álljanak rajta és az alkalom el is jött, 1949. április 1.-én. Április 1-ét jól megünnepelték akkoriban, még „Jeruzsálem Hangja” is mindenféle vicces hamis hírt jelentett. Így Baschwitzt bolonddá tartották azzal a mesével, hogy Isi a Humberral a 8. sz. parancsnokságon megakadt Tel-Avivban (ma a Hilton Hotel áll azon a helyen). Aznap dögletes hőség volt, több mint 30°C. Amikor Baschwitz megkapta az üzenetet, azonnal egy páncélkocsit vett – más kocsi ép akkor nem állt rendelkezésre – és a 8. sz. parancsnoksághoz vezetett, hogy Isit az állítólagos bajból kimentse. De már jó előre felhívták telefonon a parancsnokságot azzal az üzenettel, hogy mondják meg Baschwitznak: a „Humber“-t elvontatták a jaffai katonai rendőrséghez. Baschwitz tehát továbbhajtott Jaffába, ahol aztán megmondták neki: „Április bolondja“ Isi is hallott róla, de nyugalommal fogta fel a dolgot, együtt várt a többiekkel, míg Baschwitz a kétórás túrája után dühöngve és átizzadva kiszállt a páncélkocsiból.

Azon túl sokoldalú feladatokat kaptam. A Rhodos szigetén Izrael és Egyiptom képviselői között 1949. február 24-i megtartandó fegyverszüneti találkozás előtt egy BC 610 típusú rádiókészüléket kellett szállításra kész állapotba hozni. A ládára egy darab szövetet ragasztottam a címmel grafikus írásban: *Israel Delegation Hotel Rose Rhodos* és amikor a készülékkészítő visszaérkezett, a szövet tele volt bélyegzőkkel angol és görög nyelven és még egy viaszpecsét is olt rajta. Óvatosan levettem és vigyáztam rá, mint a szemem fényére, de később sajnos valaki elcsórta tőlem. Ez a rádiókészülék további jelentőséget nyert, mert a tervbe vett katonai leadóállomás céljaira kellett előkészítenem. A leadóállomás berendezéséért Isi maga volt felelős, de engem is a teamjéhez osztottak be.

A leadóközpont helyéül a Ha'Manchil iskolát választották ki Ramat-Ganban. Egy csoportot a rádióstúdió berendezésével bíztak meg. Egy faladát vittek oda, egy lukkal a gramofon számára. Egy másik csoport – ahova én magam is tartoztam – szerelte fel az antennát. A csöveket az antennához a Geha-Kórházzal szemben fekvő raktárból hoztuk, ahol még az angol időkben visszamaradt alkatrészek tároltak. Hogy a csöveket összeszerelhessek, csökarima-peremeket és felerősítéseket kellett rájuk hegeszteni. Megmondtam Isinek, hogy a koncentrációs táborban, azaz a nagy fegyvergyárban, megtanultam hegeszteni, és hogy a munkát kétségen kívül el tudom végezni. A hegesztéshez szükséges kézi szerszámokat Joszke lakatosműhelyéhez küldték a Ha –Rakevet utcába, Tel-Avivba. Az egy kis fegyvergyár volt, ahol mindenféle bomba készült. A tervezők az antenna helyét pontosan egy óvoda sarkára jelölték ki és ott meg is kezdtem egy lukat fúrni az antenna talpazata részére. De amikor az óvoda tulajdonosnője, egy idősebb asszony, észrevette, hogy behatoltunk a tulajdona területére, minden tevékenységet megtiltott. Isi ott állt mellettem és megparancsolta, hogy folytassam a munkát, míg az asszony szidalmazott és megtiltotta. Végül is Isinek sikerült az asszonyt meggyőznie és a talpazat elkészült. Köteleket erősítettünk rá, hogy függőlegesen felállíthassuk. De az ég másként akarta. Hirtelen az asszony nagyot kiáltott. Félreugrottunk és az antenna feldőlt. De végül mégis csak ott állt. Hoztunk egy Webcor- típusú magnót, amely acéldrótra vett fel – hangszalag felvevő akkor még nem volt – és Isi a következő üzenetet vette fel : « Figyelem, figyelem ! Itt a váv-alef 4x4 kísérleti leadó beszél! „Azután egy rész a Hatikvából, a *nemzeti himnusz*ből következett. Ezt a leadást naponta többször megismételtük. Időközben a katonai rádióleadó átköltözött Jaffába és tekintélyes rádióleadó lett belőle. A következő feladat az volt, hogy egy nyerges vontatót egy erősítővel 12 hangszóró részére szereljünk fel. Ezt a teherautót ugyanott találtuk, ugyanabban a raktárban, szemben a Geha-Kórházzal. Az angolok cukrot tettek a benzintankba, hogy ne lehessen használni. De mi kitisztítottuk a benzintankot és a "Reset" támaszponthoz hoztuk a vontatót. A kocsitetején lévő felépítményt le kellett bontani, mielőtt az erősítőt rászerezhetnénk volna.

1955-ig szolgáltam tovább a hadseregnél. 1953-ban megnősültem, három gyerekem és máig hat unokám született.

Miután a hadseregből elbocsátottak, megkíséreltem az utamat a polgári életben is megtalálni. Ebben nem volt gyakorlatom, hiszen megérkezésem után azonnal behívtak katonának. 1973-ig mint fő beszerző dolgoztam egy villamossági cikkekkel foglalkozó cégnél. Azután önállósítottam magamat és svájci, német és francia elektoripari vállalatokat képviseltem.

1998-ban élettársamhoz, Myrthához költöztem Svájcba, Bázalba és itt írtam meg könyvem, amelynek a címe *Schlajme*. Folytatása következik. Mindenekelőtt lehetőségem nyit régi álmom megvalósítására. Leülhetek és festhetek. A képkiállítások közben, előadásokat tartok a Shoahról, főképp németországi és svájci iskolákban.

Shlomo, én magam) Beru, Izsak és Lili

Az anyám családja a második sorban balra ülén öcsém Leo

Édesanyám Silber Anna fiatalkorában

Édesapém Graber Mózes

Nagyapám Avrom Lezer Nagymamámmal Seindel

Nagyapa háza a Hunyadi utcában

Nagyapám Izsák (Itcse) Silber
(Rajzoltam 1954 ben)

Nyirbátor városházának tornya

A Status Quo temploma mögötte az ortodox Zsidó templom

A volt Izraelita Elemi Népiskola

A bejárat

A Fon udvar

A dufar bejárat

A kapu

A lakások

Az út a pokolba
(Rajzolta Shlomo)

A görlitzi tábor

Az út a görlitzi táborból az üzemig

A halmeneti út térképe

Budapesten a Bethlen téren okmánnyal láttak el

Shlomo Graber
(Rajzolta Myrtha Hunziker)

